Ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ πίστης τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου.

Μία συμβολὴ στὴν ἀγωγὴ καὶ τὴν ἐκπαίδευση μὲ τὴν ἀρωγὴ τῶν λόγων τοῦ ὁσίου Πορφυρίου Καυσοκαλυβίτου

Μαριου Κουκουναρα - Λιαγκη*

Πρόλογος

Ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ χαρά, τὸ φῶς τὸ ἀληθινό, ἡ εὐτυχία... Ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ πᾶν. Αὐτὸς εἶναι ἡ ἀγάπη μας, αὐτὸς ὁ ἔρωτάς μας. Εἶναι ἔρωτας ἀναφαίρετος ὁ ἔρωτας τοῦ Χριστοῦ. Ἀπὸ κεῖ πηγάζει ἡ χαρά....

Αὐτὴ εἶναι ἡ θρησκεία μας. Ἐκεῖ πρέπει νὰ πᾶμε. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ Παράδεισος, παιδιά μου. Τί εἶναι Παράδεισος; Ὁ Χριστὸς εἶναι. Ἀπὸ δῶ ἀρχίζει ὁ Παράδεισος. Εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο· ὅσοι ἐδῶ στὴ γῆ ζοῦν τὸν Χριστό, ζοῦν τὸν Παράδεισο. Ἔτσι εἶναι πού σας τὸ λέω. Εἶναι σωστό, ἀληθινὸ αὐτό, πιστέψτε με! Ἔργο μας εἶναι νὰ προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε ἕνα τρόπο νὰ μποῦμε μέσα στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ. Δὲν εἶναι νὰ κάνεις τὰ τυπικά. Ἡ οὐσία εἶναι νὰ εἴμαστε μαζὶ μὲ τὸν Χριστό. Νὰ ξυπνήσει ἡ ψυχὴ καὶ ν' ἀγαπήσει τὸν Χριστό, νὰ γίνει ἁγία. Νὰ ἐπιδοθεῖ στὸ θεῖο ἔρωτα. Ἔτσι θὰ μᾶς ἀγαπήσει κι Ἐκεῖνος. Θὰ εἶναι τότε ἡ χαρὰ ἀναφαίρετη. Αὐτὸ θέλει πιὸ πολὺ ὁ Χριστός, νὰ μᾶς γεμίζει ἀπὸ χαρά, διότι εἶναι ἡ πηγὴ τῆς χαρᾶς. Αὐτὴ ἡ χαρὰ εἶναι τὸ δῶρο τοῦ Χριστοῦ. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ χαρὰ θὰ γνωρίσουμε τὸν Χριστό. Δὲν μποροῦμε νὰ Τὸν γνωρίσουμε, ἂν Ἐκεῖνος δέ μας γνωρίσει. Πῶς τὸ λέει ὁ Δαβίδ: «Ἐάν μή Κύριος οἰκοδομήσῃ οἶκον, εἰς μάτην ἐκοπίασαν οἱ οἰκοδομοῦντες· ἐάν μή Κύριος φυλάξῃ πόλιν, εἰς μάτην ἠγρύπνησεν ὁ φυλάσσων»[1].

Αὐτὰ ἡ ψυχή μας θέλει νὰ ἀποκτήσει. Ἂν προετοιμαστοῦμε ἀνάλογα, ἡ χάρις θὰ μᾶς τὰ δώσει[2].

---

* Ὁ Μάριος Κουκουνάρας - Λιάγκης εἶναι Λέκτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν.

1. *Ψαλμ. 126,1.*
2. Πορφυριου Καυσοκαλυβιτου, *Βίος καὶ Λόγοι,* Χανιὰ 2003.

Ὁ λόγος τοῦ ὁσίου Πορφυρίου περὶ θείου ἔρωτος προλογικὰ μᾶς μεταφέρει στὸν πυρήνα τοῦ θέματος, ποὺ εἶναι ἡ ἐξήγηση τοῦ πῶς, πότε καὶ γιατί γεννιέται καὶ ἀναπτύσσεται ἡ θρησκευτικὴ πίστη στὸν ἄνθρωπο. Ἐπιστημονικὲς μελέτες καὶ ἔρευνες μᾶς βοηθοῦν νὰ εἰσχωρήσουμε πιὰ σὲ βάθος στὰ ἔσω τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπιρροὴ τῶν ἔξω καὶ νὰ δαμάσουμε λογικὰ τὴν ἀλήθεια ποὺ πηγάζει στὸν καθένα, ποὺ βιώνει εὐχαριστιακὰ τὸν Θεό. Σὲ μία τέτοια, ἐν Χριστῷ καὶ ἐν κοινωνίᾳ ζωὴ κάθε θεωρία καὶ ἀντίληψη τοῦ κόσμου ἀνακαινίζεται μέσα στὴν εὐχαριστιακὴ θεώρηση τοῦ κόσμου[3]. Ὁ ὅσιος Πορφύριος περιγράφει –ἀποκαλύπτοντας– τὶς δύο αὐτὲς διαδρομὲς προσέγγισης κάθε θέματος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Βούληση καὶ λογικὴ ἀπὸ τὴ μία, ποὺ ὁδηγοῦν στὴ γνώση, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, δωρεὰ τῆς χάρης τοῦ Θεοῦ.

Σὲ αὐτὴ τὴ συνάφεια θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἀναλύσουμε τὸ θέμα μας καταγράφοντας, ὁπωσδήποτε, ὅ,τι οἱ ἐπιστῆμες κομίζουν στὴ σύγχρονη σκέψη καὶ παράλληλα νὰ διατείνουμε τὴ μεταμόρφωση τῶν πάντων ὑπὸ τὸ «Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ ὁ κόσμος οὐ δύναται λαβεῖν, ὅτι οὐ θεωρεῖ αὐτό, οὐδὲ γινώσκει αὐτό»[4], ὅπως ἔχει βιωθεῖ καὶ καταγραφεῖ στὴν ἁγιότητα τῆς Ἐκκλησίας. Ἂν δὲν ἀκολουθήσουμε τὴν κατάφαση στὸν λόγο ὑπὸ τὸν Λόγον, θὰ περιοριστοῦμε εἴτε σὲ μία παρουσίαση τῆς μελέτης τῆς σύγχρονης ἐσωτερικότητας καὶ πνευματικότητας, ποὺ ἀφορᾶ ὅλες τὶς θρησκεῖες – καὶ τὸν Χριστιανισμὸ κατὰ τὸν π. Ἀλέξανδρο Σμέμαν, ὅταν «δὲν ὑπάρχει μία γνήσια κατανόηση τῆς Εὐχαριστίας»[5], εἴτε στὴν ἰδεαλιστικὴ εἰδωλοποίηση τῆς ἀποξένωσης ἀπὸ τὸν κόσμο καταργώντας τὴν ὁλιστικὴ θεώρηση αὐτοῦ, κατὰ τὴν ὁποία «καμιὰ ἀπὸ τὶς οὐσιώδεις διαστάσεις τῆς δημιουργίας, οὔτε ὁ κόσμος, οὔτε ὁ ἄνθρωπος..., οὔτε ἡ ἱστορία, οὔτε ἡ ἐσχατολογία»[6] δὲν παραβλέπονται[7]. Γιὰ αὐτὸ θὰ προχωρήσουμε συνδυάζοντας καὶ δίχως νὰ συγχέουμε τὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη μὲ τὴ θεολογικὴ ἑρμηνεία μὲ σκοπὸ νὰ ἐκφραστεῖ ἡ σχέση τοῦ Λόγου μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ λόγου στὴν ἐπιστήμη ἐπιχειρώντας ἔτσι μία ὁλιστικὴ ἀνθρωποκεντρικὴ θεώρηση τῆς ὀντολογίας καὶ γνωσιολογίας[8]. Πιὸ ἁπλά, θὰ παρουσιάσουμε ὅλες

3. ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ Κ., *Τὸ ἦθος τῆς ἐλευθερίας*, Ἀθήνα 1997, σ. 22.
4. *Ἰω. 14,17.*
5. Βλ. ΣΜΕΜΑΝ Α., *Ἡμερολόγιο*, μτφρ. Ἰ. Ροηλίδης, Ἀθήνα 2002, σ. 516.
6. Βλ. ὅπ.π., σ. 138.
7. ΣΤΑΜΟΥΛΗ Χ., *Ἄσκηση αὐτοσυνειδησίας*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 75 κ.ἑξ.
8. ΝΗΣΙΩΤΗ Ν., *Φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ φιλοσοφικὴ θεολογία. Σκέψεις ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς θεώσεως τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ συστηματικῇ θεολογίᾳ*, Ἀθήνα 1965, σ. 46.

τὶς ἀπόψεις γιὰ τὸ θέμα μας, ὄχι ἀποδεχόμενοι ἢ ἀπορρίπτοντας ὅ,τι εἶναι συμφέρον ἢ τὸ ἀντίθετο, ἀλλὰ εὑρισκόμενοι σὲ διάλογο, ὅπως οἱ πατέρες, θεολόγοι ἀπὸ ὅλη τὴν οἰκουμένη καὶ ἡ καινὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ἔχουν δείξει. «Οὐδὲν τῆς γνώσεώς ἐστι τιμιώτερον· ἡ γάρ γνῶσις φῶς τῆς ψυχῆς· τό ἔμπαλιν ἡ ἄγνοια σκότος»[9]. Ἀρωγός μας ἕνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ ὁσίου Πορφυρίου (1906-1991), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν καταγραφὴ σημειώσεων καὶ ἠχογραφήσεων δύο μοναχῶν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Χρυσοπηγῆς Χανίων. Ὅτι ὁ ὅσιος δὲν δημοσιοποίησε σχεδὸν κανένα γραπτὸ κείμενο καὶ ὅτι οἱ λόγοι του ἀποτελοῦν μαρτυρίες αὐτήκοων καὶ αὐτοπτῶν δὲν ἀντιμετωπίζεται στὸ παρόν, διότι, ὁπωσδήποτε, ἐγείρει φιλολογικὰ ζητήματα ἑρμηνείας καὶ ἀνάλυσης[10].

1. Εἰσαγωγὴ

Διανύουμε ἤδη τὴ δεύτερη δεκαετία τῆς τρίτης χιλιετίας μετὰ Χριστόν. Δὲν εἶναι παράδοξο νὰ διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ὅ,τι ἴσχυε ἀμφισβητεῖται καὶ ἐπαναπροσδιορίζεται. Καὶ στὴ φράση «ὅ,τι ἴσχυε» δὲν περιλαμβάνονται μόνο πολλὰ ἀπὸ τὴν παράδοση, ποὺ ἔχουν ἤδη κριθεῖ στὴν ἐποχὴ τῆς νεωτερικότητας, ἀλλὰ καὶ σύγχρονες κατακτήσεις καὶ καταστάσεις, ποὺ ἔχουν περάσει σὲ φάση κριτικῆς, π.χ. ἡ νεωτερικὴ κατάκτηση τοῦ «ἐθνικοῦ κράτους». Παρόλο ποὺ στὴν πλειοψηφία τοῦ κόσμου ἡ παγκοσμιοποίηση κατέχει ἀρνητικὸ πρόσημο, ἐπειδὴ θεωρεῖται παράγοντας διαλυτικὸς καὶ ἀποπροσανατολιστικὸς γιὰ τὴν κοινωνικὴ συνοχὴ καὶ τὴν προσωπικὴ ὁλοκλήρωση, δὲν παύει ἀποδεδειγμένα νὰ ἐπηρεάζει τοὺς θεσμούς, ὅπως τοῦ Κράτους, τῆς Θρησκείας καὶ τῆς Ἐκπαίδευσης, ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ γενικότερα.

Ὑπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, ἡ θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη ἑνὸς νέου, σήμερα, ἐνῶ δὲν διαφέρει καθόλου κατὰ τὴ βιολογική της πορεία σὲ κάθε ἄνθρωπο, ἔχει πολὺ διαφορετικὰ χαρακτηριστικὰ στὴν πνευματική της πορεία ὄχι μόνο σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ σὲ σύγκριση τῶν σύγχρονων ἀνθρώπων μεταξύ τους. Παράγοντες, ὅπως ὁ τόπος, ἡ θρησκεία, τὸ ἔθνος, τὸ κράτος, οἱ κοινότητες, ἡ οἰκογένεια, τὸ κάθε ἀνθρώπινο πρόσωπο ἐπηρεάζουν δυναμικὰ τὴν ἀνάπτυξη

9. Βλ. ΙΩΑΝΝΗ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ Γνώσεως*, PG 94, 529A.

10. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Θ. Ν., Ἕνας ἡσυχαστὴς τοῦ Ἁγίου Ὄρους στὴν καρδιὰ τῆς πόλης: π. Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, *Σύναξη* 117 / Ἰανουάριος-Μάρτιος 2011, σσ. 50-67.

καὶ τὴν πορεία πρὸς τὴν ὁλοκλήρωση, ποὺ εἶναι μία συνεχὴς διαδικασία μὲ πολλὰ τέρματα καὶ ἀρχές. Ἡ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου θεωρεῖται ἕνα ἔργο πολύπλοκο καὶ ἀποτέλεσμα πολλῶν ἀλλαγῶν. Συνεχεῖς ἀλλαγὲς διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλη, ἐνῶ ἡ ψυχικὴ ἀνάπτυξη παρακολουθεῖ τὶς σωματικὲς ἀλλαγές, οἱ ὁποῖες προηγοῦνται. Ἄλλωστε οἱ δεύτερες εἶναι πιὸ ἐμφανεῖς καὶ σαφεῖς ἀπὸ τὶς πρῶτες καὶ γιὰ αὐτὸ διαπιστώνονται πιὸ εὔκολα, π.χ. ἡ εἴσοδος τοῦ ἀνθρώπου στὴν περίοδο τῆς ἥβης – εἶναι φανερὴ γιατί τὸ σῶμα ἀλλάζει. Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη, ὅμως, εἶναι περισσότερο μιὰ ἐσωτερικὴ διαδικασία, ἡ ὁποία δὲν διαπιστώνεται εὔκολα. Ἔτσι, εἶναι κατάδηλο ὅτι ἡ μελέτη τῆς θρησκευτικῆς ἀνάπτυξης καὶ πολὺ περισσότερο τῆς ἀνάπτυξης καὶ ἐξέλιξης τῆς θρησκευτικῆς πίστης, ἐφόσον δὲν περιορίζεται μόνο στὰ ἐξωτερικὰ καὶ τυπικὰ χαρακτηριστικά, π.χ. τὴ δήλωση κάποιου ὅτι εἶναι Χριστιανὸς Ὀρθόδοξος ἢ τὸν Ἐκκλησιασμό, δὲν εἶναι εὔκολο ἔργο γιὰ καμία ἐπιστήμη.

2. Ἡ πηγὴ καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης

Οἱ ἐπιστῆμες μελετοῦν τὴν πνευματικότητα ὡς στοιχεῖο τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ τὸν ὠθεῖ στὴν ἀναζήτηση τοῦ νοήματος στὴ ζωὴ ὑπερβαίνοντας τὸν ἑαυτό του καὶ ἔχοντας μία ὑπερβατολογικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς[11]. Ἡ θρησκευτικότητα πηγάζει ἀπὸ τὴ σύνδεση αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς πνευματικῆς ἀναζήτησης μὲ μία θρησκεία. Ἡ πνευματικότητα γιὰ ὅλους τελικὰ εἶναι ἀναγκαία συνθήκη τῆς θρησκευτικότητας, ἀλλὰ δὲν ἰσχύει τὸ ἀντίστροφο.

Στὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἡ θρησκευτικότητα ἀναφέρεται ὡς φαινόμενο, τὸ ὁποῖο συγκροτεῖται ἀπὸ τὴν ἔμμεση σχέση θείου-ἀνθρώπινου, ποὺ ἔχει ἀφετηρία στὴν πίστη, ἡ ὁποία κλιμακώνεται σὲ ὁμολογία, θεολογία καὶ δόγμα, διατυπώνεται σὲ λατρεία (ἱερατεῖο, ναός, προσκύνημα, μονή, ἑορτή/νηστεία, τελετουργία/ὑμνολογία κ.λπ.) καὶ κορυφώνεται στὴν ἠθική (νόμος, ἦθος κ.λπ.). Ἀκόμη, στὴ συνάφεια αὐτὴ περιγράφεται ἡ θρησκευτική-πνευματικότητα (ὁ ὅρος θρησκευτικὴ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ γιὰ τὴ διαφοροποίηση ἀπὸ τὴ γενικότερη ἐγγενῆ πνευματικότητα), ἡ ὁποία συνίσταται ἀπὸ τὴ μυστικὴ ἄμεση σχέση (ἐμπειρία, βίωση, θεωρία, παράδοση, θεολογία) θείου-ἀνθρώπινου[12]. Ἡ θρησκευτικὴ πίστη, πάλι, ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς θρησκευτικότητας καὶ ἔκφαν-

11. Sokolowski R., *Introduction to Phenomenology*, Cambridge 1999.
12. Μπεγζου Μ., *Ψυχολογώντας τὴ θρησκεία*, Ἀθήνα 2011, σ. 138.

σή της. Θὰ μπορούσαμε νὰ τὴ συνδυάσουμε μὲ τὴν ὕπαρξη τῶν φαινομένων τῆς οὐσιαστικῆς θρησκευτικότητας καὶ ἐξωτερικῆς θρησκευτικότητας. Εἶναι σαφὲς ὅτι στὴ δεύτερη περίπτωση ὑπερτερεῖ ὁ τύπος καὶ ἡ προσοχὴ τοῦ ὑποκειμένου στὸν ἑαυτὸ ἐνῶ στὴν πρώτη ἐνεργεῖ ἡ πίστη στὴ θρησκεία, ποὺ ἀπαντᾶ στὰ ὑπαρξιακὰ ἐρωτήματά του γιὰ τὴ ζωή[13].

2.1 Ψυχολογία

Γενικότερα ἡ γέννηση καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας τοῦ παιδιοῦ ἐξετάζονται ἀπὸ διάφορες ἐπιστῆμες, ὄχι ἀνεξάρτητα. Ἡ ψυχολογία καὶ ἰδιαίτερα ἡ γνωστικὴ καὶ ἐξελικτικὴ ψυχολογία ἔχουν ἀναδείξει τὸ θέμα μὲ ἔρευνες καὶ μελέτες πού μᾶς βοήθησαν νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὸν ἀναπτυσσόμενο ψυχικὸ ὀργανισμὸ καὶ τοὺς παράγοντες ποὺ ἐπιδροῦν καὶ προσδιορίζουν τὴν ἀνάπτυξη. Δὲν εἶναι μόνο οἱ ἐσωτερικὲς δυνάμεις ποὺ συνδέονται καὶ μὲ τὴν κληρονομικότητα καὶ συνοδεύουν τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ σύλληψή του, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐξωτερικοὶ παράγοντες τοῦ περιβάλλοντος, φυσικοὶ καὶ κοινωνικοὶ ποὺ συνεισφέρουν κατὰ πολύ. Τὸ θέμα, ποὺ ἀπασχολεῖ τοὺς ἐπιστήμονες, εἶναι βασικὰ μέχρι ποιὸ βαθμὸ τὸ ἔμφυτο ἢ τὸ ἐπίκτητο καθορίζουν τὴ συγκρότηση τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου[14]. Εἶναι σίγουρο ὅτι τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο ὡς ὅλον καὶ κάθε ἔκφρασή του, ὅπως ἡ θρησκευτικότητά του, δὲν νοεῖται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ κληρονομικά του ἐφόδια ἀλλὰ καὶ τὶς ἐπιρροὲς ἀπὸ τὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον. Ἡ παραδοχὴ αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἐκείνους τοὺς παράγοντες ποὺ διαδραματίζουν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης, τοὺς κοινωνικοπολιτιστικούς, δηλαδή, παράγοντες, ὅπως εἶναι τὸ τοπικό, θρησκευτικό, οἰκογενειακό, σχολικὸ καὶ φιλικὸ περιβάλλον τοῦ καθένα.

Πρὶν ἀπὸ ὅλα ὅμως, τὸ θέμα εἶναι ἂν ἡ ἀναζήτηση τοῦ θείου εἶναι φυσικὴ ροπὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πῶς συντελεῖται ἡ ἀνάπτυξη καὶ ἡ ἐξέλιξη τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος; Ἀνάλογα μὲ τὶς ἀπαντήσεις ποὺ δίνονται καθορίζεται καὶ ὁ βαθμὸς παρέμβασης τῆς γονεϊκῆς ἀγωγῆς καὶ κάθε ἄλλου εἴδους ἀγωγῆς καὶ ἐκπαίδευσης στὴν καλλιέργεια τῆς θρησκευτικότητας καὶ συγκεκριμένα τῆς πίστης. Γι᾽ αὐτὸ μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα νὰ ἀναζητήσουμε τὶς θεωρίες ποὺ ἀπαντοῦν στὰ παραπάνω.

---

13. WEST W., *Psychotherapy and Spirituality: Crossing the line between therapy and religion*, London 2000, σ. 14. ALLPORT G. W. & ROSS J. M., Personal religious orientation and prejudice, *Journal of Personality and Social Psychology* 5/1967.

14. ΚΡΑΣΑΝΑΚΗ Γ., *Ψυχολογία παιδιοῦ καὶ ἐφήβου,* Ἡράκλειο 2003, σσ. 77-79.

Στά «θρησκευτικὰ βιώματα» ὁ Rudolf Otto (1869-1935) προσδίδει δυὸ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἐξηγοῦν τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τό «Ἅγιο», τά «μυστήρια» τοῦ τρόμου καὶ τῆς γοητείας καὶ τό «φρικιαστικό» καί «σαγηνευτικό»[15]. Ὁ ἄνθρωπος συναισθάνεται τὸν Θεὸ ὡς κάτι ἀλλότριο, ὑπερκόσμιο καὶ ὑπερέχον, ὡς ἕνα ἀπρόσωπο μυστήριο. Καὶ γιὰ αὐτὸ τοῦ προκαλεῖ θαυμασμὸ καὶ κατάπληξη, γοητεία καὶ σαγήνη. Ἕνα τέτοιο μυστήριο ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ ἄλογο μέρος τῆς ψυχῆς, ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν Θεό, τὴν ἀνώτερη γνωστικὴ δύναμη νὰ αἰσθάνεται. Ἡ θρησκευτικὴ ὁρμὴ εἶναι ἀκριβῶς ἕνα ξεχωριστό «φυσικὸ συναίσθημα» γιὰ τὸν Otto ποὺ ἀποπειρᾶται νὰ γνωρίσει τό «Ἅγιο»[16]. Πρόκειται γιὰ τή «φυσικὴ γνῶσι» τοῦ Πέτρου Δαμασκηνοῦ[17], τὴ δημιουργικὴ πορεία στὴν αὐτογνωσία καὶ τὴν ἐσωτερικὴ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου «νὰ γνωρίζει» σύμφωνα καὶ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη. Νὰ φτάνει στὴ γνώση τοῦ Θεοῦ ὡς «κατ᾽ εἰκόνα» ἐλεύθερο καὶ αὐτεξούσιο δημιούργημα, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀπ. Παῦλο (Γαλ. 5,1, Γαλ. 5,13, Ρωμ. 8, 15-17).

Ἡ φυσικὴ κίνηση τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης νὰ ἀποκτήσει ἐλεύθερα γνώση Θεοῦ ὡς βασικὸ στάδιο τῆς πίστης γίνεται στὸν Χριστιανισμὸ ἐμπειρία καὶ ζωὴ[18] καὶ στὶς ἐπιστῆμες θρησκεία. Γιὰ τὸν Paul Tillich (1886-1965) ἡ πίστη ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς θρησκείας, χωρὶς ὅμως νὰ ἰσχύει τὸ ἀντίστροφο[19]. Ἡ μὴ θρησκευτικότητα δὲν σημαίνει ἔλλειψη πίστης, ἀλλὰ προσανατολισμὸ τῶν προσωπικῶν ἀξιῶν κάποιων ἀνθρώπων, ποὺ γιὰ αὐτοὺς ἔχουν ὕψιστη καὶ μοναδικὴ σημασία («θεμελιώδης ἀναφορά» ἤ «ἔσχατη ἔγνοια») σὲ μὴ θρησκευτικὲς πηγές. Πρόκειται γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐπιλογὴ τοῦ καθενὸς νὰ καθορίζει τὴ ζωή του καὶ νὰ δίνει νόημα στὶς πράξεις μὲ αὐτὲς τὶς ἀξίες ποὺ ξεπερνοῦν καὶ τὸν ἴδιο ἀκόμη. Εἶναι ἕνα ὑπαρξιακὸ θέμα, ποὺ καθορίζει τὸ εἶναι τοῦ ἀτόμου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο μιᾶς θρησκείας. Ἀποτελεῖ περισσότερο μία «θεμελιώδη ἀναφορά» ἤ «ἔσχατη ἔγνοια» τῆς ὕπαρξής του. Γεννιέται, βέβαια, τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ δώσει ἀπαντήσεις στὶς ὑπαρξιακὲς ἀναζητήσεις ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ πλαισίου του καὶ τῶν θρησκειῶν ποὺ τὸ καθορίζουν[20].

---

15. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε., Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Rudolf Otto, *Θεολογία* ΝΗ(2)/1987, σσ. 249-259.

16. ΜΑΚΡΑΚΗ Μ. Κ., *Ψυχολογία τῆς θρησκείας,* Ἀθήνα 1999. σσ. 89-93.

17. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Φιλοκαλία* Γ΄: 7, 13-17.

18. SCHMEMANN A., *Γιὰ νὰ ζήσει ὁ κόσμος*, μτφρ. Λορεντζᾶτος Ζ. Ἀθήνα 2010[1964], σ. 28.

19. TILLICH P., Dynamics of faith, New York 1957.

20. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., *Πίστη καὶ Χριστιανικὴ Ἀγωγή: ἡ θεωρία τῶν σταδίων ἀνάπτυξης τῆς πίστης τοῦ James W. Fowler,* Ἀθήνα 2005, σσ. 48-53.

Ἡ ψυχαναλυτικὴ ἑρμηνεία τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος εἶναι ἡ πιὸ διαδεδομένη. Ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Sigmund Freud (1856-1939), ο Alfred Adler (1870-1937) καὶ ο Carl Jung (1875-1961), ὑποστηρίζουν ὁ πρῶτος ὅτι ἡ θρησκεία στὸν ἄνθρωπο πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐξιδανίκευση τῆς ἐνστικτώδους ἐρωτικῆς ὁρμῆς του, ἡ ὁποία μεταμορφώνεται σὲ θρησκευτικότητα καὶ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ, ποὺ ὑποκαθιστᾶ τὸν ἰδανικὸ πατέρα, ὁ δεύτερος ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι σκοπὸς τοῦ κάθε ἀνθρώπου, ἀφοῦ ὅλοι προσπαθοῦν ἐξαιτίας τοῦ συναισθήματος τῆς μειονεξίας νὰ πραγματώσουν τὸ ἰδανικὸ στὴ ζωή τους, τὴν τελείωσή τους καὶ ὁ τρίτος ἐξηγεῖ τὴν πίστη στὸν Θεὸ ὡς τὴν ἐνοποίηση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ἀρχέτυπο συλλογικὸ ἀσυνείδητο, τὸ ὁποῖο ἐξατομικεύει, γιὰ νὰ γίνει «Θεός-στόν-ἄνθρωπο»[21].

Ἀντιλαμβανόμενος ὁ Erich Fromm (1900-1980) τὴν περιορισμένη ὀπτικὴ τῆς ψυχανάλυσης ἑρμήνευσε τὴ θρησκευτικὴ πίστη ὡς ἀναζήτηση ἑνὸς καταφυγίου, ποὺ ὑπηρετεῖ τὴν παιδικὴ ἐπιθυμία νὰ παραμείνει κανεὶς δεμένος μὲ προστατευτικὰ πρόσωπα. Ἔτσι, ἢ ὑποτάσσεται σὲ ἕνα ἐξουσιαστικὸ Θεὸ ἢ ἀναπτύσσει ἐσωτερικὰ τὴ δύναμή του θέτοντας τὴν ἀνθρώπινη δυνατότητα στὸ ἐπίκεντρο. Κατὰ τὸν Fromm ἡ δεύτερη, ἡ ἀνθρωπιστικὴ θρησκεία βρῆκε τὴν ἐκδήλωσή της στὸν μυστικισμό[22].

Ὁ φιλόσοφος, φυσικὸς καὶ ψυχολόγος Jean Piaget (1896-1980) στηριζόμενος σὲ δικές του ἔρευνες ὑποστηρίζει ὅτι τὸ παιδὶ θεοποιεῖ τοὺς γονεῖς του δημιουργώντας τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ γονεῖς του ὑπερέχουν, σὲ τέτοιο σημεῖο ποὺ νὰ τοὺς θεωρεῖ πανταχοῦ παρόντες, θεοὺς δηλαδή. Τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα οἰκοδομεῖται κονστρουκτιβιστικὰ ἀκριβῶς σὲ αὐτὴν τὴν πρώτη ἀντίληψη, ἡ ὁποία γεννᾶ τὸ συναίσθημα τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τοὺς μεγαλύτερους, ποὺ περικλείει συγχρόνως ἀγάπη καὶ φόβο. Ὅσο μεγαλώνει τὸ παιδὶ ἡ ἀντίληψη αὐτὴ τίθεται ὑπὸ κριτική. Ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν 6 ἀμφισβητεῖται, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κλονίζεται ριζικὰ ἡ πίστη στὴν παντοδυναμία τῶν γονιῶν. Ὅσο, ὅμως, μειώνεται ἡ ἐμπιστοσύνη του στοὺς γονεῖς, ἀρχίζει σταδιακὰ νὰ πιστεύει ὅτι μόνο ὁ Θεὸς εἶναι παντογνώστης καὶ παντοδύναμος. Ἔτσι, οἱ ἰδιότητες τῶν γονιῶν μεταβιβάζονται πλέον στὸν Θεό, τὸν ὁποῖο ἀγαπᾶ καὶ φοβᾶται ὡς κάτι ὑπερφυσικὸ καὶ γιὰ αὐτὸ τὸν σέβεται[23]. Βέβαια, γιὰ νὰ ἐπέλθει αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη πρέπει νὰ παρέμβει ἡ κατάλληλη θρησκευτικὴ ἀγωγή. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ρόλος

21. Βλ. Νησιωτη Ν. Α., *Παραδόσεις ψυχολογίας τῆς θρησκείας*, Ἀθήνα (χ.χ.), σ. 81 & ἐπίσης βλ. Μακρακη Μ. Κ., *Ψυχολογία τῆς θρησκείας*, Ἀθήνα 1999, σσ. 51-59.

22. Fromm E., *Ψυχανάλυση καὶ θρησκεία*, μτφρ. Α. Μακρίδη, Ἀθήνα 1974, σσ. 89-93.

23. Piaget J., *The Child's conception of the world*, Maryland 2007[1923], σ. 389 κ.ἑξ.

τῆς οἰκογένειας, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐκπαίδευσης εἶναι καθοριστικός, ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαῖος. Ἡ τελευταία διαπίστωση θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Piaget ὅτι τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα εἶναι ἐπίκτητο καὶ ὄχι ἐγγενές. Ὁ Ἐμμανουὴλ Περσελῆς ἀναρωτιέται «μήπως ἡ ἀπόδοση τῶν ἰδιοτήτων τῆς παντοδυναμίας, παντογνωσίας, πανταχοῦ παρουσίας κ.λπ. στὸν Θεό, ἀποτελεῖ γλωσσικὴ καὶ πολιτισμικὴ ἔκφραση τῆς ἐσωτερικῆς πεποίθησης τοῦ παιδιοῦ, τὴν ὁποία δανείζεται ἀπὸ τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴν κοινωνική-θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἐνηλίκων;»[24]. Ἔτσι, νοηματοδοτεῖ τὴν ἀδυσώπητη ἀνάγκη του γιὰ πίστη, ποὺ στὴν περίοδο τῆς ἐφηβείας ἐντείνεται καὶ ἀναζητᾶ ἰσχυρὰ σημεῖα ἀναφορᾶς[25].

Στὸ μοντέλο γιὰ τὴ γνωστικὴ ἀνάπτυξη, ποὺ πρότεινε ὁ Piaget, στηρίζονται ἡ πολυδιαδεδομένη θεωρία τοῦ Lawrence Kohlberg καὶ ἡ ἐργασία τοῦ James Fowler γιὰ τὰ στάδια τῆς ἀνάπτυξης τῆς πίστης. Καὶ οἱ δυὸ ἔχουν ἐπηρεάσει παγκόσμια τὴν ἐκπαίδευση καὶ εἶναι χρήσιμες, γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε πὼς ἀναπτύσσεται ἡ πίστη στὸν νέο.

Γιὰ τὸν Kohlberg[26] ὑφίστανται στάδια ἠθικῆς ἀνάπτυξης (Πίν. 1), ποὺ διακρίνονται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ἠθικῆς κρίσης, στὸ ὁποῖο ἔχει φτάσει ὁ κάθε ἄνθρωπος. Ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τῆς τιμωρίας καὶ τῆς ὑπακοῆς τὸ παιδὶ περνᾶ στὸ στάδιο τοῦ πραγματιστικοῦ σχετικισμοῦ, στὸ ὁποῖο ἐπικρατεῖ ἡ πράξη ποὺ πρωταρχικὰ ἱκανοποιεῖ τὴν προσωπικὴ ἀνάγκη του καὶ ἐνέχει τὴν ἀμοιβαιότητα τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ἀνταπόδοσης. Στὸ δεύτερο ἐπίπεδο πρωταγωνιστοῦν πλέον οἱ ἑτεροκαθορισμένες ἀξίες τῆς οἰκογένειας, τῆς κοινωνίας, τῆς πατρίδας στὶς ὁποῖες τὸ παιδὶ τείνει νὰ ἀνταποκρίνεται. Ἔτσι, ἡ ἠθικὴ συμπεριφορὰ εἶναι αὐτὴ ποὺ ἱκανοποιεῖ τὸν περίγυρο καὶ ἐπιβραβεύεται, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχει προσαρμογὴ σὲ στερεοτυπικὲς ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες στὴ συνέχεια ἐξελίσσονται, στὸ στάδιο τῆς συμμόρφωσης στὸ νόμο καὶ στὴν τάξη, σὲ κανόνες, ποὺ διατηροῦν τὴν εὐρυθμία. Στὸ τρίτο ἐπίπεδο, πιά, ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νὰ διαχωρίζει ἀξίες καὶ ἀρχές, ποὺ γιὰ αὐτὸν εἶναι ἔγκυρες καὶ σημαντικὲς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐξουσία καὶ τὶς ὁμάδες ποὺ τὶς ἐκπροσωποῦν, ἀλλὰ καὶ τὴ δι-

24. Βλ. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., *Θεωρίες Θρησκευτικῆς Ἀνάπτυξης καὶ Ἀγωγῆς*, Ἀθήνα 2007, σ. 74.

25. ΚΡΙΣΤΕΒΑ Τ., *Αὐτὴ ἡ ἀπίστευτη ἀνάγκη γιὰ πίστη*, μτφρ. Τ. Κωνσταντίνου. Ἀθήνα 2011[2005].

26. KOHLBERG L., *Essay on moral development: Vol. 1. The Philosophy of moral development*, San Francisco 1981 & Τοῦ ἰδίου, *Essays on moral development: Vol.2 The psychology of moral development*, ὅπ.π. 1984.

κή του ταύτιση μὲ αὐτές. Ἀντιλαμβάνεται τὴν ἔννοια τῆς καθολικότητας στὶς ἠθικὲς ἀξίες καὶ ξεπερνᾶ τὴν κανονιστικὴ θεώρησή τους. Γιὰ παράδειγμα, οἱ ἐντολὲς καὶ οἱ κανόνες ἑρμηνεύονται σὲ καθολικὲς πανανθρώπινες ἀρχές, ὅπως αὐτὴ τῆς ἐλευθερίας, δικαιοσύνης κ.ἄ. Ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ ἀκολουθεῖ τὰ στάδια τῆς γνωστικῆς ἀνάπτυξης, ἀλλὰ ἀποδεδειγμένα δὲν ἔχει ἡλικιακὰ ὅρια, ἂν καὶ ἡ φυσικὴ ἐξέλιξη ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴ γνωσιακή.

Στάδια Ἠθικῆς ἀνάπτυξης τοῦ Lawrence Kohlberg	
Πρῶτο ἐπίπεδο: Προσυμβατικὸ	Ἀπό 4 ἕως 10 χρόνων περίπου
Τὰ παιδιὰ ἀνταποκρίνονται κυρίως στὸν πολιτισμικὸ ἔλεγχο, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν τιμωρία καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἱκανοποίηση. **Πρῶτο στάδιο**: Τιμωρία καὶ ὑπακοή. Δὲν ἔχουν ἠθικοὺς ἐνδοιασμοὺς καὶ ὑπακούουν στοὺς κανόνες, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν τιμωρία. **Δεύτερο στάδιο**: Ἁπλοϊκὸς συντελεστικὸς συμπεριφορισμός. Ὑπακούουν μόνο γιὰ τὸ δικό τους συμφέρον καὶ τὴ δική τους ἱκανοποίηση. «Μὲ βοηθᾶς, σὲ βοηθάω»=ἀμοιβαιότητα.	
Δεύτερο ἐπίπεδο: Συμβατικὸ	Ἀπό 10 ἕως 13 χρόνων
Τὰ παιδιὰ ἐπιθυμοῦν τὴν ἀποδοχὴ ἀπὸ τὰ ἄτομα καὶ τὴν κοινωνία. Συμμορφώνονται καὶ ὑποστηρίζουν ἐνεργὰ τοὺς κανόνες τῆς κοινωνίας. **Τρίτο στάδιο**: Ἀποδοχὴ τῶν ἄλλων. Ἐπιζητοῦν νὰ τοὺς ἀποκαλοῦν «τὸ καλὸ παιδί». **Τέταρτο στάδιο**: Σκεπτικὸ τοῦ νόμου. Τοὺς ἀπασχολεῖ ἡ ἐξουσία καὶ ἡ διατήρηση τῆς κοινωνικῆς τάξης. Πρέπει νὰ κάνουν τὸ καθῆκον, γιὰ νὰ εἶναι σωστοί.	
Τρίτο ἐπίπεδο: Μετασυμβατικὸ	13 χρόνων καὶ πάνω
Τὰ παιδιὰ διαμορφώνουν τὸν προσωπικό τους ἠθικὸ κώδικα, δὲν προσφεύγουν σὲ ἄλλους γιὰ ἠθικὲς ἀποφάσεις. **Πέμπτο στάδιο**: Ὁ νόμος δίνει ἀξία καὶ ἔννοια στὴν πράξη. Οἱ ἀξίες εἶναι αὐτὲς ποὺ ὑποστηρίζονται ἀπὸ νόμους, γιατί εἶναι ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Μποροῦν νὰ ἀλλάξουν τὸν νόμο, ἂν συγκρούεται μὲ τὶς ἀνθρώπινες ἀνάγκες. **Ἕκτο στάδιο**: Ἡ ἐνημερωμένη συνείδηση ὁρίζει τὸ σωστό. Ἐνεργοῦν βάσει τῶν δικῶν τους ἐσωτερικευμένων ἠθικῶν κριτηρίων γιὰ τὸ τί εἶναι σωστὸ καὶ τί λάθος. Δὲν κάνουν τὸ σωστὸ οὔτε ἀπὸ φόβο, οὔτε γιὰ νὰ εἶναι ἀρεστοί, οὔτε γιατί τὸ ἐπιβάλλει ὁ νόμος.	

Πίνακας 1

Δὲν λείπει ἡ κριτικὴ γιὰ τὰ στάδια ἠθικῆς ἀνάπτυξης καὶ τὰ κλειστὰ ἡλικιακὰ πλαίσια, ποὺ παρουσιάζει, μέχρι τὴν ἐφηβεία. Ἡ ἀγωγὴ ποὺ προσφέρουν οἱ γονεῖς φαίνεται νὰ παραβλέπεται, παρόλο ποὺ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν

ἠθικὴ ὡρίμανση τοῦ παιδιοῦ[27]. Φαίνεται νὰ παραβλέπεται, ἐπίσης, ἡ ἐπιβεβαιωμένη τάση τῶν ἐφήβων, πολὺ περισσότερο στὴν περίοδο τῆς ἐφηβείας, νὰ υἱοθετοῦν τὶς ἀξίες ποὺ οἱ γονεῖς τους ἐπιθυμοῦν νὰ τοὺς μεταδώσουν[28]. Ἐπιπλέον, τὰ χρόνια ἐκπαίδευσης ἑνὸς προσώπου καθορίζουν τὴν ὡριμότητά του, ἐνῶ καθοριστικὸ ρόλο παίζει τὸ σχολεῖο καὶ τὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτισμικὸ πλαίσιο, στὸ ὁποῖο συντελεῖται ἡ ἀνάπτυξη[29]. Δὲν εἶναι ἴδιος ὁ τρόπος ποὺ παρέχεται ἀγωγὴ στὸν νεαρὸ ἔφηβο στὴν Ἰνδία, μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Βραζιλία. Ἀκόμη δὲν λαμβάνουν ἴδια ἠθικὴ ἀγωγὴ καὶ ἐκπαίδευση στὶς χῶρες αὐτὲς τὰ κορίτσια μὲ τὰ ἀγόρια, τὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ στρώματα, οἱ σχολικὲς τάξεις[30]. Τὸ σχολεῖο, ἐπιπλέον, ἔχει σημαντικὸ ρόλο, ὄχι μόνο μὲ τὰ Ἀναλυτικὰ Προγράμματα Σπουδῶν, τὰ γνωστικὰ ἀντικείμενα, τὸ πρόγραμμα καὶ τὸ παρα-πρόγραμμα, τὶς διδακτικὲς μεθόδους, ἀλλὰ ἔχει σημασία τὸ πλαίσιο, ὁ τόπος, τὸ περιβάλλον, τὰ πρόσωπα, οἱ συμ-μαθητές, ὅλα αὐτὰ ποὺ δημιουργοῦν τὴν ἠθικὴ ἀτμόσφαιρα, ποὺ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Kohlberg σημειώνει. Καταλήγουμε, ἔτσι, στὸν καίριο ρόλο τῆς παιδαγωγίας[31]. Πάντως, ἔχει σημασία ὅτι ὁ Kohlberg κατέληξε ὅτι «ἡ ἠθικὴ κρίση εἶναι ἀναγκαία ἀλλὰ μὴ ἐπαρκὴς συνθήκη γιὰ τὴ θρησκευτικὴ λογική (σκέψη), τουλάχιστον γιὰ τὰ ὑψηλότερα στάδια»[32].

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ τὸν James Fowler ἡ θρησκευτικὴ νοηματοδότηση μιᾶς πράξης τὴν κάνει ἠθικὴ καὶ ὄχι ἐπειδὴ εἶναι ἡ ἴδια ἠθική. Ὁπότε ἡ ἀνάπτυξη τῆς πίστης εἶναι αὐτὴ ποὺ εἶναι ἀναγκαία. Βέβαια, γιὰ τὸν Fowler, ποὺ ἔχει ὑπόψη του καὶ τὴ θεολογικὴ καὶ τὴν ψυχολογική-ἀναπτυξιακὴ παράμετρο[33], ἡ πίστη εἶναι ἕνας τρόπος κατανόησης, νοηματοδότησης καὶ ἐννοιολόγησης τῆς

27. Walker L. J. & Taylor J. H., Family Interactions and the Development of Moral Reasoning, *Child Development* 62(2)/1999, σσ. 264-283.

28. Barni D., Ranieri S., Scabini E. & Rosnati R., Value transmission in the family: do adolescents accept the values their parents want to transmit? *Journal of Moral Education* 40(1)/2011, σσ. 105-121.

29. Berk L. E., *Child Development* (9η εκδοση), Boston MA 2013.

30. Beem A. L., Brugman D., Host K. & Tavecchio L. C., Student's perception of school moral atmosphere: From moral culture to social competence. A generalizability study, *European Journal of Developmental Psychology* 1(2), σσ. 171-192.

31. Κουκουναρα - Λιαγκη Μ., *Ὁ Θεὸς ὁ δικός μου, ὁ δικός σου. Πολιτισμός, Ἐκπαίδευση, Ἑτερότητα.* Ἀθήνα 2009, σσ. 159-167.

32. Power C. & Kohlberg L., *Religion, morality and ego development*, Στὸ C. Brusselmans, W. A. Fowler, J. A. O'Donahue & A. Vergote, Towards moral and religious maturity, Morristown 1980, σσ. 343-373.

33. Περσελη Ε. Π., ὅπ.π., σ. 330.

ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἐπιπλέον, θεωρεῖ ὅτι ἀναπτύσσεται σταδιακὰ ἀκολουθώντας τὸν Piaget, ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχοκοινωνικὴ θεωρία τοῦ Erik Erikson (1902-1994), ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ψυχικοῦ κόσμου σὲ συγκεκριμένο κοινωνικὸ καὶ πολιτισμικὸ κόσμο. Ὁ Erikson ἀνέλυσε τούς «κύκλους τῆς ζωῆς», ποὺ κάθε ἄνθρωπος περνᾶ καὶ κατὰ τοὺς ὁποίους μέσα ἀπὸ ψυχικὲς συγκρούσεις ἀναπτύσσεται ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ ταυτότητά του[34].

Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὸν Fowler[35], μέχρι τὴν ἐνηλικίωση ὁ ἄνθρωπος διατρέχει τὰ παρακάτω στάδια: Μηδενικό) Πρώιμη ἢ ἀδιαφοροποίητη πίστη (0-2 χρόνων). Τὸ παιδὶ ἀναπτύσσει στὸ περιβάλλον, ποὺ μεγαλώνει, συναισθήματα ἀσφάλειας καὶ ἐμπιστοσύνης, τὰ ὁποῖα θὰ γεννήσουν στὴν περίπτωση καλῆς ἀνατροφῆς ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸν κόσμο καὶ τὸ θεῖο ἢ ἀντίθετα δυσπιστία. Ὅταν πιὰ ἀναπτύσσεται ἡ σκέψη καὶ ἡ γλώσσα, διευκολύνεται καὶ ἡ χρήση τῶν συμβόλων στὴν ἐπικοινωνία. 1ο) Διαισθητική-προβολικὴ πίστη (3-7 χρόνων). Τὸ παιδὶ ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ θρησκεία καὶ ἡ ψυχή του ἐκτίθεται στὸ ἀσυνείδητο. Ἀντιλαμβάνεται μαγικὰ τὸ θεῖο καὶ μαθαίνει γιὰ αὐτὸ μέσω τῶν ἐμπειριῶν, τῶν ἱστοριῶν καὶ τῶν εἰκόνων τῶν ἀνθρώπων μὲ τοὺς ὁποίους ἔρχεται σὲ ἐπαφή, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ σχέση ποὺ ἔχει μὲ αὐτούς. 2ο) Μυθική-κυριολεκτικὴ πίστη (σχολικὴ ἡλικία μέχρι 12 χρόνων). Τὸ περιβάλλον διαδραματίζει σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς πίστης. Τὸ παιδὶ ἀναπτύσσει αἴσθημα ἐμπιστοσύνης στὸν κόσμο, τὴ δικαιοσύνη καὶ τὸ θεῖο, τὸ ὁποῖο εἶναι σχεδὸν πάντα ἀνθρωπομορφικό. Τὰ σύμβολα καὶ οἱ μεταφορὲς τῆς θρησκευτικῆς γνώσης ἐκλαμβάνονται κυριολεκτικά. 3ο) Συνθετική-Συμβατικὴ πίστη (12 χρόνων-ἐνηλικίωση). Ὁ ἔφηβος συμμορφώνεται μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἐξουσία καὶ ἀναπτύσσει μία προσωπικὴ ταυτότητα. Οἱ τυχὸν συγκρούσεις τοῦ ἑαυτοῦ καὶ τῶν πεποιθήσεών του μὲ τὸ ἀνώτερο θεῖο καὶ τίς «ἀπαιτήσεις» του ἀκόμη ἀγνοοῦνται λόγω τοῦ φόβου τῶν συνεπειῶν τῆς ἀσυνέπειάς του. Ἔτσι, κατασκευάζει, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα θέματα, τήν «ἰδεολογία» του γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴ θρησκεία, ἡ ὁποία δὲν ἀμφισβητεῖται.

Τὰ ὑπόλοιπα στάδια τοῦ Fowler ἀναφέρονται στὶς ἑπόμενες ἡλικιακὲς δεκαετίες τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπειδή, ὅμως, θεωροῦμε ὅτι ὁ διαχωρισμὸς τῶν ἡλικιῶν δὲν ἀποδεικνύεται οὔτε ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ σύγχρονες ἔρευνες καταδεικνύ-

34. ERIKSON E., *Identity: Youth and Crisis,* New York London 1994[1968] & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Childhood and Society*, New York London 1993[1950].

35. FOWLER J. W., *Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning,* san Francisco 1981.

ουν ὅτι ἡ περίοδος τῆς ἐφηβείας μπορεῖ νὰ ἀρχίσει πιὸ νωρὶς ἢ νὰ ἐπεκταθεῖ κατὰ πολύ, θεωροῦμε ὅτι ἡ περιγραφὴ καὶ τῶν ἑπόμενων σταδίων ἐπεξηγεῖ εὐστοχότερα τὴν ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξη τῆς πίστης καὶ μᾶς βοηθᾶ νὰ παρατηρήσουμε ἀποδοτικότερα τὰ ὑποκείμενα καὶ τὶς ὁμάδες, μὲ τὶς ὁποῖες ἀσχολούμαστε ὡς παιδαγωγοὶ εἴτε στὴν οἰκογένεια εἴτε στὸ σχολεῖο εἴτε στὴν Ἐκκλησία.

4ο) Ἐξατομικευμένη-Ἀναστοχαστικὴ πίστη (περίπου 25-35). Ὁ ἄνθρωπος πιὰ ἀμφισβητεῖ τὴν προσωπική του θέση ἀπέναντι στὸ θεῖο. Μὲ ἀγώνα καὶ ἀγωνία ἀναλαμβάνει τὴν προσωπικὴ εὐθύνη γιὰ τὴν πίστη του, ζώντας ἐσωτερικὲς συγκρούσεις καὶ δοκιμάζοντας ἀνάλογα στάσεις ἀπέναντι στὰ θρησκευτικὰ καθιδρύματα. Σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο τὸ πρόσωπο ἀνοίγεται στὴν Ἐκκλησία καὶ ἀντιλαμβάνεται τὴν πολυπλοκότητα τῆς πίστης. Γιὰ τὸν Fowler εἶναι ἰδιαίτερα κρίσιμη ἡ μετάβαση σὲ μία πιὸ σοβαρὴ ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς καὶ τῶν εὐθυνῶν της ποὺ μπορεῖ νὰ δημιουργήσει ὑπερβολικὴ ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτό, τὴ διάνοια καὶ νὰ γεννήσει ναρκισσισμό. Ὁ π. Βασίλειος Θερμός, δανειζόμενος ὅρους τοῦ Lacan, τονίζει ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο μὲ μία ὑγιῆ θρησκευτικότητα καθίσταται σαφέστερη ἡ «διάκριση τοῦ ἰδεώδους τοῦ ἐγώ» ἀπό «τὸ ἰδανικὸ ἐγώ» ἔτσι ὥστε νὰ ἐνισχυθεῖ τὸ πρῶτο καὶ νὰ ἀτονήσει τὸ δεύτερο, διοχετεύοντας ἔτσι τὸ δυναμικὸ τοῦ ναρκισσισμοῦ στὴν ἐκπλήρωση ἰδανικῶν ἀγάπης καὶ αὐταπάρνησης[36]. 5ο) Συνενωτικὴ πίστη (πρώιμη μέση ἡλικία). Τὸ βαθύτερο ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου ἐνσωματώνει λειτουργικὰ εἰκόνες, ἀφηγήσεις καὶ μύθους τοῦ κοινωνικοῦ ἀσυνείδητου, ὅσα ὑπάρχουν δηλαδὴ ὡς κληροδοτημένα χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὶς ὁμάδες ποὺ ἀνήκει (θρησκεία, ἔθνος, κοινωνικὸ στρῶμα) καὶ ἀποδέχεται, κάνοντας συνδέσεις, τὶς διαφορὲς μὲ τοὺς ἄλλους. Ἀπότοκα τῆς πίστης εἶναι αἰσθήματα ἀγάπης, θεραπευτικῆς προσέγγισης καὶ συγχώρησης (πρόκειται γιὰ τὴν αὐτοπραγμάτωση τοῦ Maslow[37] ποὺ ἐδῶ γίνεται «ὑπερβατικὴ αὐτοπραγμάτωση»[38] καὶ στὸν ὅσιο Πορφύριο ἀναφέρεται ὡς «νὰ εἴμαστε μαζὶ μὲ τὸν Χριστό») καὶ 6ο) Γενικευμένη πίστη (μέση ἡλικία-γῆρας). Ὁ φωτισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὸ Ἀπόλυτο καὶ σπάνια βιώνεται, γιατί τὰ πρόσωπα τοῦ σταδίου ἔχουν τὴν προϋπόθεση - ποὺ ἀναφέρει ὁ ὅσιος: «Ἂν προετοιμαστοῦμε ἀνάλογα, ἡ χάρις θὰ μᾶς τὰ δώσει»,

36. Βλ. ΘΕΡΜΟΥ π. Β., *Ἐκκλησία καὶ Νέοι χωρὶς Ἀερόσακο*, Ἀθήνα 2008, σσ. 23-24.

37. MASLOW A. H., *The Father reaches of human nature*, New York 1993, σσ. 40-51.

38. Βλ. HAMEL S., LECLERC G. & LAFRANCOIS R., A Psychological Outlook on the Concept of Transcendent Actualization, *International Journal for The Psychology of Religion* 13(1)/2003, σσ. 3-15.

δηλαδή, ὅλων τῶν προηγούμενων σταδίων καὶ τὴν ἀντίστοιχη κίνηση τοῦ Ἀπόλυτου πρὸς αὐτὰ ἔτσι ὥστε νὰ γίνονται κυριολεκτικὰ ἐνσάρκωση τοῦ πνεύματος. Τὸ στάδιο αὐτὸ εἶναι μᾶλλον ἕνα ἰδεατὸ στάδιο[39].

Παρόλες τὶς κριτικὲς ποὺ δέχεται[40], ἐμπειρικὲς ἔρευνες στὰ στάδια τοῦ Fowler εἶναι μέχρι σήμερα πολλές[41] καὶ κάποιες ἀρκετὰ σημαντικές. Ὁ Gary Leak[42] στὶς Η.Π.Α. ἔχει ἐπινοήσει καὶ διερευνήσει μία παγκόσμια κλίμακα ἀνάπτυξης καὶ ὡρίμανσης τῆς πίστης μὲ σκοπὸ τὴν στατιστικὰ ἀσφαλῆ μέτρηση τῆς θρησκευτικότητας καὶ πίστης, σὲ σημεῖο μάλιστα ποὺ νὰ μετριοῦνται παράγοντες ὅπως ἡ εἰλικρίνεια στὴν πίστη κ.ἄ. Μὲ βάση αὐτή, ἡ κατακτημένη ταυτότητα (ἡ ὥριμη ἀνάπτυξη ταυτότητας) σχετίζεται θετικὰ μὲ τὴν ὥριμη θρησκευτικότητα καὶ ἀρνητικὰ μὲ τὴ μὴ ὑγιῆ θρησκευτικότητα[43]. Σαφῶς, ὅπως εἶναι φυσικό, ὑπεισέρχονται παράγοντες ποὺ κρίνουν τὴν ἀξιοπιστία τέτοιων μετρήσεων, ἀλλὰ στὴν περίπτωση τοῦ Leak λαμβάνονται σοβαρὰ ὑπόψη καὶ γίνονται συνεχῶς ἀντικείμενα νέων ἐρευνῶν μὲ σκοπὸ τὴ βελτίωση[44]. Τέλος, ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν γιὰ τὴν ἀγωγὴ τῶν νέων καὶ τὸν σχεδιασμὸ προγραμμάτων κατήχησης ἢ θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης τὰ συμπεράσματα ἔρευνας τοῦ Leak γιὰ τὴ σημαντικὴ σχέση μεταξὺ ταυτότητας καὶ διαφόρων πτυχῶν θρησκευτικότητας, ὅπως τῆς ἀνάπτυξης τῆς πίστης καὶ τῆς ὑγιοῦς ἢ τῆς παραθεωρημένης/ἀλλοτριωμένης θρησκευτικότητας[45]. Πέραν αὐτῶν, τὰ στάδια τοῦ Fowler ἀποτέλεσαν τὶς τελευταῖες δεκαετίες βάση προβληματισμοῦ στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴν

39. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π, *Πίστη καὶ Χριστιανικὴ Ἀγωγή: ἡ θεωρία τῶν σταδίων ἀνάπτυξης τῆς πίστης τοῦ James W. Fowler,* Ἀθήνα 2005, σ. 293.

40. COYLE A., Critical responses to Faith Development Theory: A useful agenda for change?, *Archive for the Psychology of Religion* 33(3)/2011-12, σσ. 281-298.

41. PARKER S., Research in Fowlers faith development theory: A review article, *Review of Religious Research* 51(3)/2010, σσ. 233-252.

42. LEAK G. K., LOUCKS A. A., & BOWLIN P., Development and initial validation of an objective measure of faith development, *The International Journal for the Psychology of Religion* 9(2)/1999, σσ. 105-124.

43. LEAK G. K., An Assessment of the Relationship Between Identity development, Faith development, and Religious Commitment, *Identity: An International Journal of Theory and Research* 9(3)/2009, σσ. 201-218.

44. LEAK G. K., Validation of the Faith Development Scale using longitudinal and cross-sectional designs, *Social Behavior and Personality* 31(6)/2003 & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Factorial Validity of the Faith Development Scale, *International Journal for the Psychology of Religion* 18(2)/2008.

45. LEAK G. K., An Assessment of the Relationship Between Identity development, Faith development, and Religious Commitment. *An International Journal of Theory and Research* 9(3)/2009, σσ. 201-218.

Παιδαγωγικὴ τῆς Χριστιανικῆς Ἀγωγῆς καὶ τῆς Θρησκευτικῆς Ἐκπαίδευσης καὶ υἱοθετήθηκαν κατὰ βάση ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐπιστήμονες[46].

Σήμερα, πιά, καὶ μὲ κοινωνιολογικοὺς ὅρους, ἡ θεωρία τῆς ἀνάπτυξης τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης, ἡ ὁποία ἀντιμετωπίζεται ὡς σταδιακὴ διαδικασία στὴ ζωὴ κάθε προσώπου, διίσταται ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς θρησκευτικῆς μεταστροφῆς. Στὴν πρώτη ἡ θρησκευτικότητα καὶ ἡ πίστη, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἀναπτύσσονται σταδιακὰ καὶ ποικίλοι παράγοντες ἐπεμβαίνουν καὶ τὶς καθορίζουν, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ καθένας νὰ διαμορφώνει ἀνάλογα τὶς θρησκευτικὲς συμπεριφορὲς καὶ τὴ θρησκευτικὴ ταυτότητά του[47]. Στὴ θεωρία τῆς μεταστροφῆς ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ θρησκευτικότητα ἀποτελεῖ συνήθως ἀντίδραση στὰ δυνατὰ καὶ στρεσογόνα αἰσθήματα ποὺ προκαλεῖ μία ριζικὴ ἀλλαγὴ στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου[48], ὅπως τὸ δραματικὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου ἀγαπημένου προσώπου ἢ κάποιο ἱστορικὸ γεγονός[49]. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ προκαλέσει τὴ διαμόρφωση μιᾶς, ἐντελῶς, νέας θρησκευτικῆς ταυτότητας τοῦ προσώπου[50].

Στὴν περίπτωση, πάλι, τῶν σταδίων τῆς ἀναπτυξιακῆς ψυχολογίας ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ πίστης συνδέεται μὲ τὴν αὐτονομία καὶ τὴν ἀφηρημένη σκέψη καί, ὁπωσδήποτε, φαίνεται νὰ μὴν ἀφορᾶ γιὰ αὐτὸ τὴν περίοδο τῆς πρώτης ἐφηβείας. Ὑποστηρίζεται, μάλιστα, ὅτι καθὼς ὑφίσταται πλέ-

46. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., ὅπ.π., ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Χ., *Διδακτικὴ τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν*, Θεσσαλονίκη 1996. ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι. Β., *Διδακτικὴ τῶν θρησκευτικῶν*, Θεσσαλονίκη 1995 & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Διδακτικὴ τῶν Θρησκευτικῶν στὴν Πρωτοβάθμια καὶ Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 73. ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Β., *Νέες Τεχνολογίες & Θρησκευτικὴ Ἀγωγή*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 43. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΠΤΠΕ, *Ἠθικὴ καὶ Θρησκευτικὴ Ἀνάπτυξη καὶ Ἀγωγὴ τοῦ παιδιοῦ*, Ρέθυμνο 2004.

47. DESMOND S. A., KRISTOPHER H. M. & KIKUCKI G., Religious development. How (and why) does religiosity change from adolescence to young adulthood? *Sociological Perspectives* 53(2)/2010, σσς. 247-270.

48. REGNERUS M. D. & UECKER J. E., Finding faith, losing faith: The prevalence and context of religious transformations during adolescence, *Review of Religious Research* 47(3)/2006, σσς. 217-237.

49. MCINTOSH D. N., SILVER R. C. & WOTMAN C. B., Religion's role in adjustment to a negative life event: Coping with the loss of a child, *Journal of Personality and Social Psychology* 65(4)/1993, σσ. 812-821; Al A. L., TICE T.N., PETERSON C. & HUANG, B. Prayers, spiritual support, and positive attitudes in coping with the September 11 national crisis, *Journal of Personality* 73(2)/2005, σσ. 763-792.

50. SNOW D. A. & MACHOLEK R., The sociology of conversion, *American Sociological Review* 60(1), σσ. 84-105.

ον καθυστέρηση στὴν ἐνηλικίωση καὶ παράταση τῆς ἐφηβείας[51] ἡ καλλιέργεια τῆς θρησκευτικότητας συμβαίνει κυρίως στὴν ἡλικία τῶν 18 μὲ 25, κατὰ τὴν ὁποία οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ἐρευνοῦν τὰ θρησκευτικά τους ἐρωτήματα[52]. Τὴν ἴδια ὥρα γνωρίζουμε ὅτι ἡ θρησκευτικότητα τῆς ὥριμης ἐφηβείας καὶ τῆς ἐνήλικης περιόδου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κάθε προσώπου στὴν παιδικὴ καὶ ἐφηβικὴ (πρό-, πρώτη καὶ μεσαία) ἡλικία, στὴν ὁποία φαίνεται νὰ συντελεῖ ἡ θρησκευτικότητα καὶ ἡ πίστη[53].

Στὸν ἀντίποδα τῶν ψυχαναλυτικῶν θεωριῶν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς θρησκευτικῆς πίστης οἱ θιασῶτες τῆς θεωρίας τοῦ συμπεριφορισμοῦ (στηρίζεται στὴν ἀντικειμενικὴ παρατήρηση τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ἑρμηνεύεται ὡς μία μορφὴ ἀντίδρασης σὲ ἕνα ἐρέθισμα[54]) διατυπώνουν τὴ δική τους πρόταση μὲ ἀντίστοιχες ἐπιδράσεις στὴν ἀγωγή[55]. Γιὰ αὐτοὺς κάθε θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ εἶναι ἀποτέλεσμα λεκτικῶν ἢ κοινωνικῶν καὶ φυσικῶν ἐρεθισμάτων (ναοί, θρησκευτικὰ στοιχεῖα στὸν περιβάλλοντα χῶρο, βιβλία, γονεῖς, ἱερεῖς, ἡ φύση κ.ἄ.)[56]. Ἡ θρησκεία γιὰ τὸν B.F. Skinner χρησιμοποιεῖ, ἀπὸ τὴ μία, τὸν φόβο γιὰ νὰ ἐλέγχει τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη προάγει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου, στοιχεῖα ποὺ γιὰ αὐτὸν εἶναι ἐνοχλητικὰ καὶ ἀντιεπιστημονικά[57]. Τὴν ὑπεραπλουστευμένη αὐτὴ ἑρμηνεία τῆς θρησκευτικότητας τὴν ἐμπλούτισε ὁ Η.

51. ARNETT J. J., Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties, *American Psychologist* 55(5)/2000, σσ. 469-480. ARNETT J. J., *Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties*, New York 2004.

52. GOOREN H., *Religious conversion and disaffiliation*, New York 2010.

53. McCULLOUGH M. E., ENDERS C. K., BRION S. L. & JAIN A. R., The varieties of religious development in adulthood: A longitudinal investigation of religion and rational choice, *Journal of Personality and Social Psychology* 89(1)/2005, σσ. 78-89. HEAVEN P. C. & CIARROCCHI J., Personality and religious values among adolescents: A three-wave longitudinal analysis, *British Journal of Personality* 98(4)/2007, σσ. 681-694. WINK P., CICIOLLA L., DILLON M. & TRACY A., Religiousness, spiritual seeking, and personality: Findings from a longitudinal study, *Journal of Personality* 75(5)/2007, σσ. 1051-1070.

54. PAVLOV I., *Selected works*, Moscow 1955; SKINNER B., *Περὶ Συμπεριφορισμοῦ*, μτφρ. Ρ. Μέλλον & Ε. Τσούκαρης, Ἀθήνα 2013.

55. ΒΑΡΕΛΗ Θ., Συμπεριφοριστικὴ θεώρηση τῆς θρησκευτικότητας, Ἐπιστῆμες τῆς Ἀγωγῆς (2-3)/2001.

56. FULLER R., *Psychology and Religion: Classical theorists and contemporary developments*, Maryland 2007. THOULES H., *An Introduction to the Psychology of the Religion*, London 1971.

57. ELIAS J., *Psychology and Religious Education,* Florida 1983.

Newton Malony[58] θέτοντας τὸν παράγοντα ἄτομο καθοριστικὸ στὴ σχέση ἐρεθίσματος-ἀντίδρασης μεταξὺ κλήσης ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ ἀπάντησης τοῦ ἀτόμου. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας ἀναπτύχθηκαν μέθοδοι ἐκπαίδευσης στὴν προσχολικὴ ἀγωγή[59], ποὺ στηρίζονται στὴν παραπάνω θεωρία, ἐνῶ προτάθηκαν μοντέλα «αὐτο-κατευθυνόμενης μάθησης»[60] ποὺ δημιουργοῦν στὸ παιδὶ τὸ ἐρέθισμα νὰ ἀναπτύξει τὴν πίστη του, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐνίσχυσης ἀπὸ τὸν δάσκαλο ἢ τὸν κατηχητή. Οἱ μέθοδοι αὐτὲς δὲν ἔχουν σήμερα ἐπιστημονικὴ ἀπήχηση, ἂν καὶ ἀκούσια ἐφαρμόζονται σὲ κάποιες περιπτώσεις θρησκευτικῆς ἀγωγῆς σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς, ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸ παιδὶ ὡς πρόσωπο, ὅπως τόσο ἐναργῶς τόνιζε ὁ ὅσιος Πορφύριος, ὅταν μιλοῦσε γιὰ συμβουλευτική. «Τὰ παιδιὰ δὲ μᾶς ἀνήκουν, οὔτε ἡ ζωή τους...Πρέπει νὰ σεβόμαστε τὸ πρόσωπο τοῦ παιδιοῦ καὶ νὰ τοῦ συμπεριφερόμαστε φιλελεύθερα καὶ δημοκρατικά»[61].

2.2 Ἰατρικὴ

Καθὼς ἡ ψυχολογία μελετᾶ τὴν ψυχικὴ ζωὴ γενικότερα, ἡ ἰατρικὴ ἔρχεται νὰ φωτίσει ἄλλα σημαντικὰ θέματα γιὰ τὴν πηγὴ τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης, ποὺ χρειάζεται νὰ λαμβάνει κανεὶς ὑπόψη στὴν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ. Στὴν ἰατρικὴ μελετᾶται ἡ πνευματικότητα ὡς στοιχεῖο τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ τὸν ὠθεῖ στὴν ἀναζήτηση τοῦ νοήματος στὴ ζωή, ὑπερβαίνοντας τὸν ἑαυτό του καὶ ἔχοντας μία ὑπερβατολογικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς[62]. «Αὐτὰ ἡ ψυχή μας θέλει νὰ ἀποκτήσει» λέει ὁ ὅσιος Πορφύριος στὸ προλογικὸ κείμενο ἀναφερόμενος στὴ φυσικὴ κίνηση τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης νὰ γνωρίσει ἐλεύθερα καὶ νὰ ἀποκτήσει γνώση Θεοῦ ὡς βασικὸ στάδιο τῆς πίστης. Ἡ θρησκευτικότητα ἀπὸ τὴν ἄλλη πηγάζει ἀπὸ τὴ σύνδεση αὐτῆς τῆς ἀναζήτησης μὲ μία θρησκεία. Ἡ πνευματικότητα εἶναι ἀναγκαία συνθήκη τῆς θρησκευτικότητας, ἀλλὰ δὲν ἰσχύει τὸ ἀντίστροφο.

58. MALONY H., Religious Experiencing: A Phenomenological Analysis of a Unique Behavioral Event, *Journal of Psychology and Theology* 9(1)/1981.

59. BARBER W., *The religious education of preschool children*, Birmingham 1981.

60. HEMENWAY E., Position Paper on CPE Supervision and Learning, *The Journal of Pastoral Care* XXXVI(3)/1982

61. Βλ. ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗ Γ., Ὁ Γέροντας Πορφύριος ὡς παιδαγωγός. Γέροντας Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης: ὁρόσημο ἁγιότητος στὸ σύγχρονο κόσμο, *Πρακτικὰ Διορθοδόξου Μοναστικοῦ Συνεδρίου*, Χανιὰ 2008, σ. 193.

62. SOKOLOWSKI R., *Introduction to Phenomenology*, Cambridge 1999.

Οἱ ἰατρικὲς ἔρευνες, προερχόμενες κυρίως ἀπὸ νευροεπιστήμονες[63], γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ «σημείου τοῦ Θεοῦ» στὸν ἐγκέφαλο εἶναι ἀμφιλεγόμενες, ἀλλὰ ἀφήνουν περιθώρια σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες μελέτες[64] νὰ κατανοηθεῖ ἡ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ ὡς μία φυσικὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ, ποὺ ἀναπτύσσεται καὶ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο πολιτισμικὸ καὶ θρησκευτικὸ πλαίσιο, ποὺ ζεῖ ὁ κάθε ὀργανισμός[65]. Οἱ πρῶτες ἔρευνες ἔδειχναν ὅτι, ὅταν τὰ ἄτομα ἐκτίθενται σὲ ὑποβλητικὲς θρησκευτικὲς ἢ πνευματικὲς λέξεις ἢ ἰδέες, αὐξάνεται ἡ ἠλεκτρικὴ δραστηριότητα στοὺς κροταφικούς τους λοβούς, σὲ ἐπίπεδο συγκρίσιμο μὲ αὐτὸ ποὺ παρατηρεῖται κατὰ τὴ διάρκεια ἐπιληπτικῶν κρίσεων[66]. Πρόσφατα ἀνακοινώθηκε μία ἄλλη ἔρευνα, ἡ ὁποία δείχνει ὅτι ἡ πνευματικότητα εἶναι ἕνα σύνθετο φαινόμενο καὶ ὅτι πολλὲς περιοχὲς τοῦ ἐγκεφάλου εἶναι ὑπεύθυνες γιὰ τὶς ἀντίστοιχα πολλὲς πτυχὲς τῶν πνευματικῶν ἐμπειριῶν. Οἱ ἐρευνητὲς ὑποστηρίζουν ὅτι ἀνακάλυψαν στὸν ἐγκέφαλο τὴ νευροψυχολογικὴ βάση τῆς πνευματικότητας, ἡ ὁποία δὲν βρίσκεται ἀποκλειστικὰ σὲ μία συγκεκριμένη περιοχή. Δὲν ὑπάρχει δηλαδὴ συγκεκριμένο «σημεῖο τοῦ Θεοῦ». Φαίνεται ὅτι ἡ πνευματική/θρησκευτικὴ λειτουργία σχετίζεται μὲ τὴ μείωση τῆς δραστηριότητας τοῦ δεξιοῦ βρεγματικοῦ λοβοῦ, τῆς περιοχῆς, δηλαδή, πάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ αὐτί, καὶ τῆς αὔξησης τῆς δραστηριότητας στὸ μετωπιαῖο λοβό[67]. Ἄλλες ἔρευνες, ποὺ στηρίχθηκαν στὴν προσευχὴ μοναχῶν, ἔχουν δείξει ὅτι οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ μάθουν νὰ ἐλαχιστοποιοῦν τὴ λειτουργία

63. PERSINGER M. A., Feeling of past lives as expected perturbations within neurocognitive processes that generate the sense of self: Contributions from limbic lability and vectorial hemisphericity, *Perceptual and Motor Skills* 83(3)/1996. RAMACHANDRAN V. S. & BLAKESLEE S., *Phantoms in the Bran*, London 1998. JOHNSTONE B. & GLASS B. A., Evaluation of a neuropsychological model of spirituality in persons with traumatic brain injury, *Zygon* 43/2008. NEWBERG A. B. & NEWBERG S. K., *The neuropsychology of religious and spiritual experience*, Στὸ R.F. Paloutzian & C.L. Park, Handbook of the psychology of religion and spirituality, New York 2005. SCHJOEDT U., The religious brain: A general introduction to the experimental neuroscience of religion, *Method and Theory in the Study of Religion* 21/2009.

64. ZOHAR D. & MARSHALL I., *Spiritual intelligence: The ultimate intelligence*, London Berlin and New York 2000.

65. JOHNSTONE B., YOON D. P., FRANKLIN K. L., SCHOOP L. H., & HINKEBEIN J., Reconceptualizing the factor structure of the Brief Multidimensional Measure of Religiousness/Spirituality, *Journal of Religion and Health* 48/2009.

66. RAMACHANDRAN V. S. & BLAKESLEE S., ὅπ.π.

67. JOHNSTONE B., BODLING A., COHEN D., CHRIST S.E., & WEGRZYN A., Right Parietal Lobe-Related "Selflessness" as the Neuropsychological Basis of Spiritual Transcendence, *International Journal for the Psychology of Religion* 22(4)/2012.

τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἐγκεφάλου τους, γιὰ νὰ αὐξήσουν τὴν πνευματικὴ δραστηριότητά τους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προσευχῆς[68]. Ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα φαίνεται ὅτι στὸ μέλλον ἡ μελέτη τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἐγκεφάλου, ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὸν αὐτο-προσανατολισμό, θὰ ἀποκαλύψει ἀκόμη περισσότερα. Ἡ ἐπιβεβαίωση τῶν παραπάνω μὲ περισσότερες ἔρευνες μπορεῖ νὰ ἀφήσει τὸ περιθώριο νὰ ποῦμε ὅτι ἡ δραστηριότητα μερῶν τοῦ ἐγκεφάλου ἐμπλέκεται σὲ ἐμπειρίες ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ ὅλους τους πολιτισμοὺς διαμέσου τῶν αἰώνων καὶ προσδιορίζονται ὡς πνευματικὲς ἢ θρησκευτικές[69].

2.3 Ἀνθρωπολογία

Γιὰ τοὺς ἀνθρωπολόγους ἡ σπουδαιότητα τῆς θρησκείας ἔγκειται στὴν ἱκανότητά της νὰ χρησιμεύει, στὸ ἄτομο ἢ στὴν ὁμάδα, ὡς πηγὴ γενικῶν, ἀλλὰ διακριτῶν, ἀντιλήψεων σχετικὰ μὲ τὸν κόσμο, τὸν ἑαυτὸ καὶ τῶν σχέσεων μεταξύ τους, ἀφοῦ εἶναι ἕνα σύστημα συμβόλων, ποὺ ἐπενεργεῖ μὲ τρόπο ὥστε νὰ δημιουργεῖ στοὺς ἀνθρώπους ἰσχυρὲς καὶ παρατεταμένες διάρκειας διαθέσεις καὶ κίνητρα, ποὺ καθορίζουν τὴν ὕπαρξη καὶ τὴν πραγματικότητα. Στὶς ἐθνογραφικὲς μελέτες τους παρατηροῦν ὅτι ἡ θρησκευτικότητα ἀναπτύσσεται ἀπὸ μία χρόνια ροπὴ ποὺ ὠθεῖ τὸν ἄνθρωπο νὰ τελέσει κάποια εἴδη πράξεων καὶ νὰ βιώσει κάποια εἴδη συναισθημάτων. Ἔτσι, λειτουργεῖ ὡς κίνητρο, γιὰ νὰ ἱκανοποιεῖ ὁ ἄνθρωπος κάποιες ψυχικὲς διαθέσεις, οἱ ὁποῖες καθορίζουν –σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ κοσμικό– τί εἶναι θρησκευτικό, πνευματικὸ καὶ εὐλαβικό, δίνοντας συγχρόνως νόημα καὶ στὰ σύμβολα τῆς θρησκείας[70]. Ἀσφαλῶς, δὲν φαίνεται κατὰ βάση νὰ συνομιλεῖ ἡ ἀνθρωπολογία μὲ τὴ θεολογία, ἀλλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ἔρευνες μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν στὴ μελέτη τῆς θρησκευτικῆς πίστης στὸ σημεῖο ποὺ ἐπιχειροῦν νὰ ἑρμηνεύσουν γνωσιακὰ τὴ θρησκευτικὴ δραστηριότητα.

Ἡ θεωρία τῆς τελετουργικῆς δράσης[71] ἐξηγεῖ ὅτι ἡ θρησκευτικὴ σκέψη ὑπόκειται στοὺς περιορισμοὺς καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς ἴδιες νοητικὲς διαδικασίες

68. NEWBERG A. & WALDMA M. P., *How God Changes Your Brain: Breakthrough Findings from a Leading Neuroscientist,* New York 2009

69. FONTANA D., *Ψυχολογία, Θρησκεία, Πνευματικότητα,* μτφρ. Β. Καντζόλα-Σταμπατάκου, Ἀθήνα 2005 [2003], σ. 123.

70. GEEPTZ C., *Ἡ ἑρμηνεία τῶν πολιτισμῶν,* μτφρ. Θ. Παραδέλλης, Ἀθήνα 2003[1973], σσ. 98-105.

71. LAWSON T. E. & McCAULEY P. N., *Rethinking Religion: Connecting Cognition and Culture,* Cambridge 1990.

ποὺ διέπουν τὴν ἀνθρώπινη σκέψη γενικότερα[72]. Ἡ θρησκευτικότητα ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη φορέα μὲ ὑπερβατικὲς ἰδιότητες (π.χ. ἱερεῖς), ποὺ καθορίζει τὴν τελετουργικὴ μορφὴ καὶ τὰ μόνιμα ἀποτελέσματά της. Ἡ θεωρία πάλι τῶν τύπων τῆς θρησκευτικότητας[73] ἐπιχειρεῖ νὰ συμβάλει στὴν κατανόηση τῶν ψυχολογικῶν διαδικασιῶν, οἱ ὁποῖες συμβάλλουν στὴ δημιουργία, τὴ διατήρηση καὶ τὴ μετάδοση τῆς θρησκευτικῆς σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς ἐπικεντρώνοντας τὴν ἔρευνα στοὺς κοινοὺς νοητικοὺς μηχανισμούς (μνήμη, κωδικοποίηση, ἐπανάληψη, διέγερση), ποὺ διέπουν τὴν ἀνθρώπινη σκέψη καὶ ὁδηγοῦν σὲ συγκεκριμένες θρησκευτικὲς συμπεριφορές[74]. Ὅσο οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς παρατηροῦν τὴν πραγματικότητα καὶ δὲν ἑρμηνεύουν τὸ πᾶν, ποὺ ἀναφέρει ὁ ὅσιος Πορφύριος, ἀλλὰ φωτίζουν τὶς διάφορες προσεγγίσεις του, μποροῦν νὰ ἀποδειχθοῦν πολύτιμες στὸ σχεδιασμὸ τῆς ἀγωγῆς, ἀλλὰ δὲν τὸν δυναστεύουν. Γιατί μπορεῖ νὰ ἔχει μελετηθεῖ ἐπιστημονικά, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα καὶ τὰ αἴτιά της, ἀλλὰ δὲ δόθηκε ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ, ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ριζωμένο στὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία[75].

2.4 Θεολογία

Στὴν ὀρθόδοξη θεολογία ἡ γέννηση καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς πίστης στὸν ἄνθρωπο νοηματοδοτεῖται στὸν Ἐκκλησιασμὸ τοῦ σύμπαντος κόσμου, ποὺ ἔχει ὡς ἀρχὴ καὶ τέλος τὴν Εὐχαριστία –τὸν εὐχαριστιακὸ τρόπο ζωῆς καὶ τοῦ ἤθους ποὺ παράγει– χωρὶς τὴν ὁποία δὲν ὑφίσταται Ἐκκλησία. «Ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ χαρά, τὸ φῶς τὸ ἀληθινό, ἡ εὐτυχία. Ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ πᾶν», λέει ὁ ὅσιος στὸ ἀπόσπασμα, δίνοντας περιεχόμενο καὶ σκοπὸ στὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀντίστοιχα στὴν ἀγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Ἐκκλησία δὲν ἔχει ἠθικοπλαστικὸ καὶ κανονιστικὸ περιεχόμενο. Ἔχει σωτηριολογικὸ καὶ μεταμορφωτικό, εἶναι ἡ συνεκτικὴ δύναμη τῶν πάντων. Καὶ αὐτὸ κατὰ τὸν Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ ἐξηγεῖται ὡς καὶ μὲ τὴ σχέση τοῦ κτιστοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ πᾶν, τὸν Θεό, εἰκόνα τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ Ἐκκλησία[76]. Ἡ περιγραφὴ τοῦ ὁσίου

72. BOYER P., *The Naturalness of Religious ideas: A Cognitive Theory of Religion*, Berkeley 1994.

73. WHITEHEAD H., *Τύποι θρησκευτικότητας: Μιὰ γνωσιακὴ θεωρία τῆς μετάδοσης τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων*, μτφρ. Δ. Ξυλογατᾶς, Θεσσαλονίκη 2006 [2004].

74. WHITEHEAD H., ὅπ.π. BOYER P., *Religion Explained. The human instincts that fashion gods, spirits, and ancestors*, London 2002.

75. ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ Κ., *Ἡ παιδεία ὡς πολιτισμὸς τοῦ προσώπου*, Ἀθήνα 2009, σ. 220.

76. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗ, *Μυσταγωγία* PG 91, 684D-685A. Βλ. περισσότερα στὸ ΜΑΤΣΟΥ-

Πορφυρίου, «Ἡ σχέση μὲ τὸν Χριστὸ εἶναι ἀγάπη, εἶναι ἔρωτας, εἶναι ἐνθουσιασμός, εἶναι λαχτάρα τοῦ θείου», ἐξηγεῖ τὴ λειτουργία τῆς θρησκευτικῆς πίστης θέτοντας στὸ κέντρο της τὸν ὅλο κτιστὸ ἄνθρωπο (νοῦς καὶ λόγος) καὶ τὴν κατὰ φύση πραγματικότητά του. Ἡ κίνηση αὐτὴ τοῦ ἀνθρώπου νὰ σχετισθεῖ μὲ τὸν Θεὸ ἀποκτᾶ πληρότητα στὴν ἴδια τὴ σχέση καὶ γίνεται ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος ναὸς τοῦ Θεοῦ, γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ «εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ» (*Ἐφ. 4,13*). Ἔτσι, μὲ τὴ Θεία χάρη οἱ ἄνθρωποι δύνανται νὰ τελειωθοῦν κατὰ τό «Ἅγιοι γίνεσθε ὅτι ἐγὼ ἅγιος εἰμί» (*Α΄ Πετρ. 1,16*)[77] νὰ μετέχουν διὰ μέσου τοῦ λόγου καὶ τοῦ νοῦ στὶς θεῖες ἐνέργειες. Ὁ ἄνθρωπος νοεῖ κατὰ θεωρία καὶ λογίζεται κατὰ πράξη, ἀφοῦ ἡ ὕπαρξη στὴ λειτουργική της ἑνότητα εἶναι θεωρητικὴ καὶ πρακτική. Ἔτσι, μόνο οἱ ἄνθρωποι γίνονται «κάτοχοι τῆς θεογνωσίας, ὡς ἀλήθειας καὶ ζωῆς, ὡς ἀλήθειας καὶ ἀγαθότητας»[78].

Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς πνευματικότητας καὶ ἡ ἰδεοληψία τῆς ἀντίθεσης πνευματικοῦ καὶ κοσμικοῦ δὲν ὑπάρχει[79]. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μία ἁπλὴ βιολογικὴ μονάδα, ἀλλὰ πρόσωπο αὐτεξούσιο μὲ ἀπεριόριστο βάθος καὶ πλάτος, δημιουργημένο «κατ᾽ εἰκόνα καὶ καθ᾽ ὁμοίωσιν» (*Γεν. 1.26*). Εἶναι προικισμένος μὲ τὴ συνείδηση, ἡ ὁποία συνιστᾶ τή «θεωρία» ποὺ ὁδηγεῖ στὴ θεωρία τοῦ θείου. Πρόκειται γιὰ δωρεὰ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἔθεσε στὸν ἄνθρωπο τὴν ἐσωτερικὴ αὐτὴ ψυχοδυναμικὴ διάταξη, ὥστε νὰ δύναται νὰ συναρμόζει τὴν ὀρθὴ ἐμπειρία τοῦ «κατ᾽ εἰκόνα» καὶ νὰ καθοδηγεῖ τό «καθ᾽ ὁμοίωσιν». Αὐτὴ ἡ διάσταση δραστηριοποιεῖται στὴ βιολογικὴ καὶ ψυχικὴ σφαίρα τοῦ ἑαυτοῦ καὶ πραγματώνεται ὡς ὁλοκληρωμένη λειτουργικὴ πράξη στὴν καθημερινὴ ζωή[80]. Πηγὴ τῆς θρησκευτικῆς δραστηριοποίησης τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, ὅπως εἰπώθηκε, ἡ ἀγαπητικὴ ἢ ἐρωτικὴ διάθεση, ποὺ ἔχει ὡς δημιούργημα τοῦ ἀγαπητικοῦ Θεοῦ, ποὺ κινεῖται ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸ δημιούργημα τοῦ προκαλώντας τὸν ἔρωτα αὐτοῦ πρὸς Αὐτόν. «Ἡ οὐσία εἶναι νὰ εἴμαστε μαζὶ μὲ τὸν Χριστό... Δὲν μποροῦμε νὰ Τὸν γνωρίσουμε, ἂν Ἐκεῖνος δὲ μᾶς

κα Ν. Α., *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β΄*, σχόλιο στὴ Μυσταγωγία τοῦ ἁγίου Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, σ. 356 κ.ἑξ.

77. ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι., *Κατηχητικὴ καὶ Χριστιανικὴ παιδαγωγική*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 201.

78. Βλ. ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν., ὅπ.π., Θεσσαλονίκη 1992, σ. 504.

79. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ Γ. Ι., *Ὀρθόδοξη πνευματικὴ ζωή*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 18.

80. ΒΑΡΒΑΤΣΟΥΛΙΑ Γ., *Ψυχολογία τῆς Θρησκείας καὶ Συνείδηση: Θεωρητικὲς καὶ Πειραματικὲς Προσεγγίσεις*, Ἀθήνα 2013, σ. 20.

γνωρίσει». Καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ Τὸν γνωρίσει, ἂν δὲ γνωρίσει τὸν ἑαυτό του[81]. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος γνωρίσει τὸν ἑαυτό του, ἀναγνωρίζει τὴ φύση, τὰ ὅρια καὶ τὶς δυνατότητές του. Μπορεῖ νὰ τοποθετεῖται σωστὰ ἀπέναντι στὸν Θεό, στὸν πλησίον καὶ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του καί, κυρίως, ὁδηγεῖται στὴν ἀναζήτηση τῆς αἰτίας τῆς ὕπαρξης. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὸν ἴδιο βρίσκονται «οἱ πρῶτες ἀφορμὲς καὶ οἱ πρῶτες δυνατότητες γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ Θεοῦ»[82] καὶ ἡ πραγμάτωσή τους ἀποκτοῦν καινὸ περιεχόμενο στὴν Ἐκκλησία. Ἡ αὐτογνωσία, ποὺ ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴ θεογνωσία, καταξιώνεται ἐν Χριστῷ μὲ τὴν υἱοθεσία καὶ τὴ μετοχὴ στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Στὴ μυστηριακὴ ζωὴ καὶ στὴ δράση τῆς κοινότητας ὁ ἄνθρωπος ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτό του, ἐπιστρέφοντας συνεχῶς στὸν Θεό[83]. Οὐσιαστικά, ἡ θρησκευτικότητα καὶ ἡ πίστη εἶναι ὑποδοχὴ τοῦ Θεοῦ ποὺ ἐπισκέπτεται τὸν κατ᾽ εἰκόνα του δημιουργημένο ἄνθρωπο μέσα στὴν ἴδια τὴν ὕπαρξή του. Ὁ Δημιουργὸς δὲν ἀφήνει στερημένο τὸ δημιούργημά του ἀπὸ τὴ γνώση Του. Ἔτσι, γνωρίζοντας τὸν Ποιητή του, ζεῖ πραγματικὰ εὐτυχισμένη καὶ μακάρια ζωή[84]. Τὴ ζωὴ ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ βάπτισμα καί «ἐν μέρει συμπίπτει μὲ τὴν ἄσκησιν, τὴν ἐν Χριστῷ νέκρωσιν καὶ τὴν ἤδη εἰς τοὺς πιστοὺς συντελουμένην ἀνάστασιν, θεωρούμενην ὅμως ὄχι ὡς «ἐπιστροφήν» εἰς τὴν ζωήν, ἀλλὰ ὡς εἴσοδον εἰς τὸ πλήρωμα τῆς δόξης. Δὲν εἶναι δηλαδὴ μόνο ἡ ἀποκάλυψις τῆς δόξης καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ διὰ τῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ «συν-νεκρώσεως» του μεταμόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὴν νέκρωσιν ὁ ἄνθρωπος ζωοποιεῖται»[85].

Ἡ θρησκευτικότητα χωρὶς Πνεῦμα εἶναι ἕνα λιθαράκι στὸν πολιτισμὸ τῆς πτώσης[86], εἶναι μία ψευδαίσθηση, ποὺ ὁδηγεῖ μὲ ἀκρίβεια στὴν ἀνυπαρξία, στὴ διαίρεση καὶ στὸν χωρισμό. Εἶναι ἡ παραίτηση ἀπὸ τὸ χρέος τοῦ καθενὸς νὰ δικαιώσει τὴν ἐνώπιόν του προκειμένη ἀθανασία, ποὺ χάρη στὴν ἐλπίδα τῆς ἀνάστασης, τοῦ δόθηκε ὡς δυνατότητα ἐν Χριστῷ. Ἡ πνευματικότητα τῶν ἀπνευμάτιστων καταλήγει στὴν πνευματικὴ παράλυση, στὸν πνευματικὸ εὐνου-

81. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ 3,1,1, PG 8, 556A

82. Βλ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ Γ. Ι., ὅπ.π., σ. 37.

83. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗ, *Κεφάλαια διάφορα* 1, 40, PG 90, 1236B. «*Ὁ μὴ πρὸς ἑαυτὸν πρότερον ἀναχθεὶς διὰ τῆς ἀποβολῆς τῶν παρὰ φύσιν παθῶν, πρὸς τὴν ἰδίαν αἰτίαν, ἤγουν τὸν Θεόν, διὰ τῆς ἐν χάριτι τῶν ὑπὲρ φύσιν ἀγαθῶν ἐπικτήσεως οὐκ ἀναχθήσεται*».

84. ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, 11. PG25, 116AB.

85. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ π. Γ., *Ἀνατομία Προβλημάτων Πίστεως*, μτφρ. Μελετίου Νικοπόλεως, Πρέβεζα 2006[1977].

86. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Ἐπιστολὴ πρὸς τινὰ Ἰωάννην*... 19, 96, PG 46, 1077C.

χισμό. Αὐτὴ ἡ ἀπώλεια βιώνεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα ὡς τραγωδία καὶ ἡ ἐπαναπόκτησή της ἀποτελεῖ αἴτημα τῆς ἀσκητικῆς εὐχαριστιακῆς σύναξής της[87]. «Ὅσοι ἐδῶ στὴ γῆ ζοῦν τὸν Χριστό, ζοῦν τὸν Παράδεισο», λέει ὁ ὅσιος Πορφύριος. Ἡ πορεία πρὸς τὴν ἁγιότητα περιλαμβάνει τὸ πᾶν, χωρὶς διαχωρισμοὺς μεταξὺ αὐτῶν ποὺ καθορίζουν τὸν τρόπο πρὸς τὴν ἁγιότητα καὶ ὅλων ὅσοι διέπουν τὴν καθημερινότητα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς[88]. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι μιλᾶμε γιὰ ζωή, ὄχι μόνο ἐμπειρία, ἀλλὰ καὶ ἠθική, θυσία καὶ εὐχαριστία (Σταυρός-Ἀνάσταση). Ἑπομένως ἡ θρησκευτικότητα καὶ ἡ πίστη εἶναι τὸ πρῶτο καὶ βασικὸ βῆμα γνώσης τοῦ Θεοῦ, προϋπόθεση τῆς σωτηρίας, «θύρα καὶ ὁδὸς ποὺ ὁδηγεῖ στὴ ζωή» (Ἰω, 3,16). Ἡ εὐθύνη γιὰ τὸ βῆμα αὐτὸ καὶ τὴ συνέργεια, ποὺ ἀπαιτεῖται, εἶναι τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ βάπτισμα μόνο ἑκούσιο, ἐλεύθερο καὶ δημιουργικὸ μπορεῖ νὰ εἶναι. Ἂν δὲν καθαρισθεῖ ἡ ψυχὴ μὲ τὴν ἄσκηση, μένει χωρὶς ἀποτέλεσμα, κλείνεται στὸν ἑαυτό της καὶ ἡ θεία χάρη δὲν ζωογονεῖ ἐκεῖνον ποὺ δὲν βούλεται, γιατί σὲ ὂν θεόμορφο καὶ ἐλεύθερο δὲν φέρνει ἀποτέλεσμα ἡ βία[89]. Ἀναδεικνύεται, ἀπὸ τὴ μία, ἡ ἑκούσια κίνηση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεό, ἐνεργοποιώντας τὴ φυσικὴ θεόδοτη διάθεση καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅτι ἔχει τεράστια σημασία ὁ τρόπος ποὺ βιώνεται ἡ θρησκεία καὶ καλλιεργεῖται ἡ πίστη, τὸ πλαίσιο, δηλαδή, τὸ οἰκογενειακό, κοινωνικό, πολιτιστικό, ἐκκλησιαστικὸ καὶ ἐκπαιδευτικό, μέσα στὸ ὁποῖο ζεῖ ὁ νέος. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Ἅγιος Σιλουανὸς ἀποφάσισε τὰ ἑξῆς πολὺ νωρίς: «Ὅταν θὰ μεγαλώσω θὰ περιέλθω ὅλην τὴν γῆν πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ Θεοῦ». Ὁ ἅγιος, ποὺ μεγάλωνε σὲ χριστιανικὸ καὶ πνευματικὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον, δόθηκε ὁλοκληρωτικὰ στὴν ἐμπειρικὴ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ, στὴν ἡλικία τῶν 4, καὶ ἀποφάσισε νὰ τὸν ἀναζητήσει, ὅταν ἐμφυτεύτηκε ἡ ἀμφιβολία στὴν καρδιά του γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ κάποιον πλανόδιο βιβλιοπώλη[90]. Τί ἔδρασε πιὸ καταλυτικὰ σὲ αὐτὴ τὴν ψυχή, στὴν παιδικὴ καὶ ἐφηβικὴ ἡλικία τελικά, ἡ πίστη ἢ ἡ ἀμφιβολία, ποὺ γεννήθηκαν σὲ ἕνα συγκεκριμένο περιβάλλον, τὸ ὁποῖο ἄφηνε περιθώρια νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ τὰ δυό;

87. ΣΤΑΜΟΥΛΗ Χ., ὅπ.π., σσ. 37-38.

88. ΑΥΤΟΥΣΤΙΔΗ π. Α., *Ἐν ἀσθενείαις καύχησις,* Ἀθήνα 1998, σσ. 21-24.

89. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Λόγος Κατηχητικὸς Μέγας, κεφ. 40. ΕΠΕ Γρηγορίου Νύσσης, τ. 1. Δογματικὰ Α΄, σελ. 127-129. Παραδίδεται παράλληλα μὲ τὰ Γρηγορίου Νύσσης, Λόγον 1 εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα (PG 46, 606 κ.ἑ.) καὶ περὶ τῆς κατὰ Θεὸν προθέσεως (PG 45, 289 κ.ἑ.) ἀπὸ τὸν π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ (Φλωρόφσκυ, 2006[1977]).

90. Ἀρχιμ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ (ΣΑΧΑΡΩΦ), *Ὁ Ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης*, Ἔσσεξ 2002, σ. 13.

Σὲ ἕνα τέτοιο μετα-νεωτερικὸ ἐρώτημα δὲν χρειάζεται ἡ θεολογία νὰ προσπαθεῖ νὰ δώσει ἀπάντηση μὲ ἀπολογητικὴ διάθεση καὶ νὰ ἐπιχειρεῖ νὰ θεραπεύσει τὰ ἀδιέξοδα τοῦ νεωτερικοῦ κόσμου, ὅπως ἔκανε ἡ δυτικὴ θεολογία καὶ ἐπηρέασε σαφῶς καὶ τὴν Ὀρθόδοξη θεολογία. Στὸν σύγχρονο ἀνθρωποκεντρικὸ κόσμο ἡ πίστη δὲν ἔχει θέση γιατί ἔρχεται, ἀφοῦ ἐνυπάρχει στὸ δημιουργημένο ἄνθρωπο, σὲ ρήξη μὲ τήν «πρόοδο» καὶ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου[91]. Ἔτσι, ἀρχικά, ἡ πίστη ἀπελευθερώνεται ἀπὸ ἠθικὰ αἰτήματα καὶ δογματικοὺς ἰσχυρισμοὺς καὶ περιορίζεται γιὰ τὸν Friedrich Schleiermacher (1768-1824) στὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, ὡς τὸ ἐσωστρεφὲς αἴσθημα τῆς «ἀπόλυτης ἐξάρτησης» ἀπὸ τὸν Θεό[92]. Πρόκειται, βέβαια, γιὰ ἕνα χριστιανισμὸ χωρὶς δυνατότητα κριτικῆς τοῦ πνεύματος καὶ τῆς αὐτοσυνειδησίας τῆς νεωτερικότητας. Ὡς ἀπάντηση, οἱ διακριτὲς ἐμπειρίες τοῦ «κόσμου τῶν πραγμάτων» καὶ τοῦ «κόσμου τοῦ προσωπικοῦ ἑαυτοῦ» τοῦ Wilhelm Hermann (1846-1922) μετατρέπουν τὴν πίστη σὲ ἐσωτερικὸ βίωμα, ποὺ στερεῖται ἀποδείξεων καὶ προσφέρουν μία λύση τονίζοντας τὴν ὑποκειμενικότητα τῆς πίστης[93] καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς θρησκείας στὸν ἰδιωτικὸ χῶρο, χωρὶς νὰ ἔχει σχέση μὲ τὸ καθολικὸ καὶ τὸ κοινωνικό[94]. Πρόκειται γιὰ μία ὑπαρξιακὴ ἑρμηνεία τῆς πίστης, ποὺ τὴν ἀνέπτυξε ὁ Rudolf Bultmann (1884-1976) καὶ τὴν περιορίζει μονομερῶς σὲ βίωμα μιᾶς ὑψηλότερης ἐμπειρίας τοῦ ἑαυτοῦ, χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπόψη τὴν κονστρουκτιβιστικὴ ἑρμηνευτική[95]. Περισσότερο διευρυμένη ἡ «Ἰδέα Χριστοῦ» τοῦ Karl Rahner (1904-1984), ποὺ σκιρτᾶ μέσα σὲ κάθε ἄνθρωπο, μόλις ἀναζητεῖ τὴν ὑψηλότερη καὶ ἐλεύθερη ἐκπλήρωση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας του. Πρόκειται γιὰ μία ἐσωτερικὴ αὐθυπερβατικότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ποὺ τελειώνεται ὅμως μέσα στὸν κόσμο, μὲ τὴν αὐτοαποκάλυψη τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ, ποὺ τελειοποιεῖ τὴν ἀνθρώπινη ὕπαρξη[96]. Γιὰ τὸν Paul Tillich (1886-1965), τέλος, ἡ ἀνθρώπινη ὕπαρξη εἶναι ἕνα «ὑπερβατικό» ἐρωτηματικὸ καὶ ἡ πίστη μία ἀπάντηση σὲ αὐτό. Ἔτσι, ἡ θρησκεία εἶναι αὐτὸ πού μας ἀφορᾶ ἀπόλυτα καὶ

91. Moltmann J., *Τί εἶναι ἡ Θεολογία; Δυὸ μελετήματα γιὰ τὴν ἐπικαιροποίησή της*, μτφρ. Π. Γιατζάκη, Ἀθήνα 2008.

92. Schleiermacher F., *The Christian Faith,* Berkeley, A 2011.

93. Moltmann J., *ὅ.π.*, σσ. 93-95.

94. Macquarrie J., *An Existentialist Theology: A Comparison of Heidegger and Bultmann,* London 1955

95. Moltmann J., *ὅ.π.*

96. Rahner K., *Foundations of Christian Faith: An Introduction to the idea of Christianity,* New York 2007.

ἀνέκκλητα, εἶναι ἡ «οὐσία ποὺ νοηματοδοτεῖ τὸν πολιτισμό», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποτελεῖ ἀναπόφευκτα ὄχι μιὰ δογματικὴ δοξασία, ἀλλὰ «συναρπαγή» ὁλόκληρου τοῦ προσώπου ἀπό «αὐτὸ ποὺ μᾶς ἀφορᾶ ἀπολύτως»[97].

Δὲν εἶναι κοινότοπο νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι στὴ σύγχρονη χριστιανικὴ θεολογία ἡ προσέγγιση τοῦ θέματος τῆς πίστης δὲν εἶναι ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τὴ μεταμοντέρνα προβληματικὴ τῆς διανόησης καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ εὐρύτερο πλαίσιο ποὺ ἀποκαλεῖται στὴν καλύτερη περίπτωση μεταχριστιανικό (θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθεῖ καὶ σὲ περιπτώσεις ἀντιχριστιανικό). Πῶς θὰ μποροῦσε νὰ γίνει ἀλλιῶς; Σημασία ἔχει νὰ καταφέρει νά «συσχετίσει τὴν ἀρχαία παράδοση τῆς πίστης μὲ τὸν νεωτερικὸ κόσμο τῆς δυσπιστίας»[98].

3. Ὀφέλη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης

Τὰ λόγια τοῦ ὁσίου: «Ὅσοι ἐδῶ στὴ γῆ ζοῦν τὸν Χριστό, ζοῦν τὸν Παράδεισο» ἐξηγοῦνται στὸ πλαίσιο τῆς ἐκζήτησης τῆς ἁγιότητας ὡς τὸν φυσιολογικὸ τρόπο νὰ ζεῖ καὶ νὰ ἀναπτύσσεται ὁ ἄνθρωπος ζώντας στὴν ὀντολογικὴ διάστασή της καὶ ὄχι στὴ συμπεριφορική[99]. Τὸ ὄφελος; «Θὰ εἶναι τότε ἡ χαρὰ ἀναφαίρετη. Αὐτὸ θέλει πιὸ πολὺ ὁ Χριστός, νὰ μᾶς γεμίζει ἀπὸ χαρά, διότι εἶναι ἡ πηγὴ τῆς χαρᾶς. Αὐτὴ ἡ χαρὰ εἶναι τὸ δῶρο τοῦ Χριστοῦ. Μέσα σ᾽ αὐτὴ τὴ χαρὰ θὰ γνωρίσουμε τὸν Χριστό».

Πρωταρχικά, σημειώνεται ὅτι πολλὲς ἐπιστημονικὲς ἔρευνες παρουσιάζουν στὰ εὐρύματά τους ὀφέλη τῆς θρησκευτικότητας, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι αὐτὰ δὲν ἐπιδέχονται κριτικῆς καὶ περιορισμούς, ποὺ πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπόψη. Ἡ μετα-ἀνάλυση 75 ἐρευνῶν, ποὺ ἔχουν γίνει στὶς Η.Π.Α. σὲ διαφορετικὰ θρησκευτικὰ περιβάλλοντα (κυρίως χριστιανικά), ἀπὸ τὸ 1990 ἕως τὸ 2010, σὲ 66.273 ἐφήβους, ἔδειξε ὅτι παρόλο ποὺ ἡ κατανόηση τοῦ ὅρου «θρησκευτικότητα» δὲν εἶναι εὔκολη, γιὰ τοὺς ἐρευνώμενους καὶ ἐρευνητές, καὶ ἀντικειμενική, αὐτὴ ἐπιδρᾶ θετικὰ α) στὴ μείωση τῶν ἐπικίνδυνων συμπερι-

97. TILLICH P., *Theology of Culture,* London/Oxford/New York 1964. TILLICH P. *Systematic Theology: Three Volumes in one*, Chicago 1967

98. ΓΚΑΝΑ π. Ε., Ἡ Ποιμαντικὴ στὰ χρόνια τῆς ἐκκοσμίκευσης. Ἐκκοσμίκευση: ἀμείλικτος ἐχθρὸς ἢ ἀπρόσμενος σύμμαχος; *Θεολογία* 81(2)/2010.

99. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἁγιότητα καὶ Ἐνηλικίωση. Ψυχολογικὴ καὶ Ποιμαντικὴ προσέγγιση, Στὸν Σ΄τόμο, Ἁγιότητα: Ἕνα λησμονημένο ὅραμα (σσ. 103-112), Ἀθήνα 2001.

φορῶν, β) στὴ μείωση τῆς κατάθλιψης, γ) στὴν αὐτοπεποίθηση, δ) στὴν εὐεξία, ε) στὴν εὐσυνειδησία, στ) στὴν ἀνοιχτότητα καὶ ζ) στὴν ἱκανοποίηση ἀπὸ τὴ ζωή[100]. Μάλιστα, φαίνεται ὅτι ἡ διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης, ἐνῶ ἀρχίζει στὴν περίοδο τῆς ἐφηβείας, κορυφώνεται στὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐνήλικης ζωῆς καὶ γιὰ αὐτὸ ἡ ἔρευνα τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας ὀφείλει νὰ ἔχει συνέχεια[101].

Πάντως μέχρι τώρα γνωρίζουμε ὅτι ἡ ὑγεία[102] καὶ ἡ εὐτυχία τοῦ παιδιοῦ εἶναι συνδεδεμένες καὶ μὲ τὴ θρησκευτικότητα. Ἐκεῖνοι ποὺ θρησκεύουν, ποὺ πηγαίνουν στὴν Ἐκκλησία ἢ ποὺ προσεύχονται, φαίνεται, σὲ ἔρευνες, νὰ εἶναι εὐτυχισμένοι[103]. Μία ἔρευνα ποὺ διήρκησε τρεῖς δεκαετίες στὶς Η.Π.Α. ἀνέδειξε ὅτι ἡ θρησκεία μπορεῖ α) νὰ προσφέρει τὸ πλαίσιο τῆς λεγόμενης «ψυχολογικῆς ἄνεσης» γιὰ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν θάνατο καὶ τὴ μετὰ θάνατον ζωή, β) νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς ἀνθρώπους μέσα ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ παράδειγμα, νὰ παρέχουν κοινωνικὴ ὑποστήριξη καὶ νὰ εἶναι ἀλληλέγγυοι, γ) νὰ δώσει νόημα στὴ ζωὴ καὶ τὴν αἴσθηση τοῦ ἀνήκειν καὶ δ) νὰ προσφέρει λατρευτικὲς εὐκαιρίες, ποὺ ἱκανοποιοῦν τὸν ἄνθρωπο. Ἐπιπλέον, ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγὴ μπορεῖ νὰ βοηθήσει τὸ παιδί, γιατί τοῦ παρέχει μία σταθερὴ βάση ἀναφορᾶς στὴν ἀνάπτυξη καὶ ἀρχὲς γιὰ τὴ ζωή του. Τέλος, καλλιεργεῖ τὴν ἐμπειρία θετικῶν συναισθημάτων, ὅπως τὴ συγχώρεση, τὴ συμπόνια, τὴν εὐγνωμοσύνη κ.ἄ.[104].

---

100. YONKER J. E., SCHNABELRAUCH C. A. & DEHAAN L. G., The relationship between spirituality and religiosity on psychological outcomes in adolescents and emerging adults: A meta-analytic review, *Journal of Adolescence*, 35(2)/2012.

101. BENSON P. L., ROEHLKEPARTAIN E. C. & RUDE S. P., Spiritual development in childhood and adolescence: toward a field of inquiry, *Applied Developmental Science*, 7(3)/2003. REGNERUS M. D., Religion and positive adolescent outcomes: A review of research and theory, *Review of Religious Research*, 44(4)/2003. SMITH C., Five proposals for reforming article publishing in the social scientific study of religion (especially quantitative): Improving the quality, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49(4)/2010. KING P. E. & BOYATZIS C., Exploring adolescent spiritual and religious development: current and future theoretical and empirical perspectives, *Applied Developmental Science*, 8(1)/2004.

102. FRANCIS L. J. & ROBBINS M., *Urban Hope and Spiritual Health: The Adolescent Voice*, Peterborough 2005.

103. HOLDER M. D., COLEMAN B. & WALLACE J. M., Spirituality, Religiousness and Happiness in Children Aged 8-12 Years, *Journal of Happiness Studies* 11(2)/2010.

104. DIENER E. & BISWAS-DIENER R., *Happiness: Unlocking the Mysteries of Psychological Wealth,* Massachusetts 2008.

Ἡ θρησκευτικότητα, ἐπίσης, ἔχει συνδεθεῖ μὲ μειωμένη συχνότητα στὰ συμπτώματα κατάθλιψης σὲ ἐφήβους[105]. Ἰδιαίτερα, ἡ μείωση αὐτὴ ἔχει καταγραφεῖ σὲ σχέση μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐφήβων στὴ λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἔρευνες ἔχουν δείξει ὅτι ὅσο αὐξάνεται ἡ συμμετοχὴ σὲ αὐτὲς καὶ αὐτὴ συνδυάζεται μὲ τὴ σημαντικὴ θέση τῆς θρησκείας στὴ ζωὴ τῶν ἐφήβων, μειώνονται τὰ αἰσθήματα κατάθλιψης, ἀπελπισίας καὶ μοναξιᾶς[106]. Ἄλλες ἔρευνες, στὴ Γερμανία, τὴν Ἱσπανία καὶ τὶς Η.Π.Α., οἱ ὁποῖες μελέτησαν τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐφήβων στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, διαπίστωσαν ὅτι αὐτὴ ἐπηρεάζει θετικὰ καὶ τὴν αὐτοεκτίμηση[107].

Ἐπιστήμονες, ἀκόμη, κατέδειξαν σὲ μελέτη 615 ἐφήβων, διαφορετικῶν ἐθνῶν καὶ Ἐκκλησιῶν ὅτι ἡ συχνότητα τῶν θρησκευτικῶν ἐμπειριῶν (ὁ,τιδήποτε σχετίζεται μὲ τὴ θρησκεία καὶ τὸ ἱερό) στὴν καθημερινὴ ζωὴ ἐπηρεάζει τὸ αἴσθημα ἱκανοποίησης ἀπὸ τὴ ζωή[108]. Ἐπιπλέον, ἡ θρησκευτικότητα ἐπηρεάζει ἀρνητικὰ τὶς ἐπιπτώσεις τοῦ στρές[109], ἐνῶ ὁδηγεῖ σὲ χαμηλότερα ποσοστὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐφήβων, ἂν καὶ ὄχι ὅλων γενικά[110], σὲ συμπεριφορὲς ὑψηλοῦ

105. Petis R. J., Religion and adolescent depression: the impact of race and gender, *Review of Religious Research* 29(4)/2008

106. Pearce M. J., Little T. D., & Perez J. E., Religiousness and depressive symptoms among adolescents, *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology* 32/2003. Sinha J. W., Cnaan R. A. & Gelles R. J., Adolescent risk behaviors and religion: Findings from a national study, *Journal of Adolescence* 30(2)/2007. Smith C. & Denton M., *Soul searching: The religious and spiritual lives of American teenagers*, New York 2005. Wright L. S., Frost C. J. & Wisecarver S. J., Church attendance, meaningfulness of religion, and depressive symptomatology among adolescents, *Journal of Youth and Adolescence* 22/1993. Van Dyke C. J., Glenwick D. S., Cecero J. J., & Kim S., The relationship of religious coping and spirituality to adjustment and psychological distress in urban early adolescents. *Mental Health, Religion & Culture* 12(4)/2009.

107. Donahue M. J. & Benson P. L., Religion and the well-being of adolescents, *Journal of Social Issues* 51(2)/1995. Smith C. B., Weigert A. J. & Thomas D. L., Self-esteem and religiosity: An analysis of Catholic adolescents from five cultures, *Journal for the Scientific Study of Religion* 18(1)/1979.

108. Kelley B. S. & Miller L., Life Satisfaction and Spirituality in adolescents, *Research in the Social Scientific Study of Religion* 18/2007.

109. Wills T. A., Yaeger A. M. & Sandy J. M., Buffering effect of religiosity for adolescent substance use. *Psychology of Addictive Behaviours* 17(1)/2003.

110. Rostosky S., Danner F. & Riggle E., Is religiosity a protective factor against substance use in young adulthood? Only if youre straight!, *Journal of adolescent health* 40(5)/2007.

κινδύνου, ποὺ μπορεῖ νὰ βλάψουν τοὺς ἴδιους[111], ὅπως τὸ κάπνισμα, τὴ χρήση οὐσιῶν, κατανάλωση ἀλκοόλ[112] ἢ τὴν πρόωρη[113] ἢ ἐπικίνδυνη σεξουαλικὴ δραστηριότητα[114]. Ἀντίστροφη σχέση φαίνεται, ἐπίσης, νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν παραβατικὴ καὶ ἀντικοινωνικὴ συμπεριφορὰ καὶ τὴ θρησκευτικὴ πίστη τῶν ἐφήβων καὶ νέων[115]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ θρησκευτικὴ δραστηριότητα ἐπηρεάζει θετικὰ κάθε πρόσωπο σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐφηβείας[116] καὶ ἰδιαίτερα συνδέεται μὲ τὴν ἔλλειψη προβληματικῶν συμπεριφορῶν, τὴν

111. Smith C. & Faris R., *Religion and American adolescent delinquency, risk behaviors, and constructive social activities: A research report of the National Study of Youth and Religion,* North Carolina 2002.

112. Bartkowski J. P. & Xu X., Religiosity and teen drug use reconsidered: A social capital perspective, *American Journal of Preventive Medicine* 32(6)/2007. Regnerus M. D. & Elder G. H., Staying on track in school: Religious influences in high - and low - risk settings, *Journal for the Scientific Study of Religion* 42(4)/2003. Sinha J. W., Cnaan R. A. & Gelles R. J., Adolescent risk behaviors and religion: Findings from a national study, *Journal of Adolescence* 30(2)/2007. Winters K. C., Chung T., Stinchfield R., Kassel J. D. & Conrad M., *Addictions And Adolescence*, Στὸ Ramachandran V. S., Encyclopedia of Human Behavior, London 2012. Robbins M., Attitude to smoking among female adolescents: is religion a significant but neglected factor?, Στὸ Francis L. J., Astley J. & Robbins M., Religion, Education and Adolescence: International Empirical Perspectives, Cardiff 2005.

113. Donahue M. J. & Benson P. L., ὅπ.π. Holder D. W. καὶ Συν., The association between adolescent spirituality and voluntary sexual activity, *Journal of Adolescent Health* 26(2)/2000.

114. Smith C. & Denton M., ὅπ.π. Bridges L. J. & Moore K. A., *Religious involvement and children's well-being: What research tells us (and what it doesn't)*, Washington 2002. Berne L. & Huberman B., *European Approaches to Adolescent Sexual Behavior and Responsibility,* Washington 1999, σσ. 51-66.

115. Baier C. J. & Wright B. R., "If you love me, keep my commandments": A meta-analysis of the effect of religion on crime, *Journal of Research in Crime and Delinquency* 38(3)/2001. Baier D., The Influence of Religiosity on Violent Behavior of Adolescents: A Comparison of Christian and Muslim Religiosity, *J Interpers Violence* 29(1)/ 2014. Johnson B. R., Jang S. J., Larson D. B., & Li S. D., Does adolescent religious commitment matter: A reexamination of the effects of religiosity on delinquency, *Journal of research in Crime and Delinquency* 38(1)/2001. Regnerus M. D. & Elder G. H., ὅπ.π. Pearce M . J., Jones S. M., Schwab – Stone M. E. & Ruchkin V., The protective effects of religiousness and parent on the development of conduct problems among youth exposed to violence, *Child Development* 74(6)/2003.

116. Regnerus M. D. & Elder G. H., ὅπ.π.

ὑγιῆ ἀνάπτυξη τῶν ἐφήβων[117], τὴ νοηματοδότηση τῆς ζωῆς[118] καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ταυτότητάς τους[119].

Ἐκτὸς ὅσων ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ἕνα ἀριθμὸς ἐρευνῶν ἀναδεικνύουν τὴ σχέση μεταξὺ τῆς θρησκευτικότητας τῶν ἐφήβων καὶ τῆς ἐνσυναίσθησης. Εἰδικότερα, αὐτὴ ἡ σχέση φανερώνεται στὴν προσφορὰ στοὺς ἄλλους, τὸν ἐθελοντισμὸ καὶ ἀλτρουισμὸ στὸ πλαίσιο τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας καὶ τῆς εὐρύτερης κοινωνίας[120]. Ἀκόμη, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς πίστης καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐνεργοποίηση σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν πολιτικὴ εὐαισθητοποίηση καὶ ἐνεργοποίηση[121], κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ φανεῖ πολὺ χρήσιμο στὸν σχεδιασμὸ τῆς ἐκπαίδευσης ποὺ προσφέρει τὸ Κράτος.

Μία ἀκόμη μετα-ἀνάλυση[122] ἐρευνῶν κάποιων ἀπὸ τὶς παραπάνω, ἀλλὰ καὶ ἄλλων (45) ἀπέδωσε στοιχεῖα, κυρίως ὅσον ἀφορᾶ τὴ θετικὴ ἐπίδραση τῆς θρη-

---

117. Dowling E. M. καὶ Συν., Structural relations among spirituality, religiosity, and thriving in adolescence, *Applied Developmental Science* 8(1)/2004. Benson P. L., Scales P. C., Sesma A. J. & Roehlkepartain E. C., Adolescent spirituality, Στὸ Moore K. A. & Lippman L. H., What do children need to flourish? Conceptualizing and measuring indicators of positive development, New York 2005.

118. Damon W., *The path to purpose*, New York 2008. Roeser R. W., Isaac S. S., Abo-Zena M., Brittian A. & Peck S. J., *Self and identity processes in spirituality and positive youth development*, Στὸ Lerner R. M., Roeser R. W. & Phelps E., *Positive youth development and spirituality: From Theory to research*, Pennsylvania 2008. Templeton J. L. & Eccles J. S., *The relation between spiritual development and identity processes*, Στὸ Roehlkepartain E. C., King P. E., Wagener L. M. & Benson P. L., The handbook of spiritual development in childhood and adolescence, California 2008.

119. Markstrom - Adams C., Hofstra G. & Dougher K., The ego virtue of fidelity: A case for the study of religion and identity formation in adolescence, *Journal of Youth and adolescence* 23(4)/1994. Markstrom – Adams C. & Smith M., Identity formation and religious orientation among minority and majority high schools students from the United States and Canada, *Journal of Adolescence* 19(3)/1996. Fulton A. S., Identity status, religious orientation and prejudice, *Journal of Youth and Adolescence* 26(1)/1997.

120. Hart D. & Fegley S., Prosocial Behavior and Caring in Adolescence: relations to Self-Understanding and Social Judgment, *Child Development* 66(5)/1995. Smith C. & Denton M., ὅπ.π. Youniss J. A., Mclellan J. & Yates M., Religion, community service, and identity in American Youth, *Journal of Adolescence* 22(2)/1999.

121. Kerestes M., Youniss J. E., & Metz E., Longitudinal patterns of religious perspective and civic integration. *Applied Developmental Science* 8(1)/2004. Crystal D. S. & Debell M., Sources of civic orientation among American Youth: Trust, religious valuation, and attributions of responsibility. *Political Psychology* 23(1)/2002.

122. Μετα-ἀνάλυση (meta-analysis) εἶναι μία ἀντικειμενικὴ καὶ ποσοτικὴ στατιστικὴ μέθοδος ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν σύνθεση (π.χ. συνδυασμὸ καὶ σύνοψη) ἐρευνητικῶν μελετῶν

σκευτικότητας στοὺς ἐφήβους καὶ νέους, ἀλλὰ καὶ κάποια ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴ δημόσια ἢ ἰδιωτικὴ ἔκφραση τῆς πίστης, ἀλλὰ καὶ τὴ σχέση αὐτῆς –καὶ τῆς ἀνάπτυξής της– μὲ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ χῶρο. Θέματα ποὺ στὴν σύγχρονη ἐποχὴ ἔχουν παραθεωρηθεῖ καὶ ἔχουν τροφοδοτήσει ποικίλες συζητήσεις καὶ συγκρούσεις. Ἡ ἀνάλυση ἔδειξε ὅτι ἡ θρησκευτικότητα γενικὰ σχετίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ μὲ τὴ θετικὴ συμπεριφορά (γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο καὶ τὴν προσωπικὴ εὐτυχία) καὶ ἀντίθετα δὲν σχετίζεται μὲ τὴν ἀρνητική. Ἡ πρώτη συσχέτιση, μάλιστα, εἶναι ἰσχυρότερη ὅταν κάποιοι δηλώνουν ὅτι πιστεύουν ἰδιωτικὰ παρὰ δημόσια (συμμετοχὴ στὴ λατρεία). Ἐπιπλέον, οἱ ἔρευνες καταδεικνύουν σχετικὰ μὲ τὴ θρησκευτικότητα ὅτι α) ἀποτελεῖ παράγοντα κοινωνικοποίησης, ὅταν ἡ θρησκεία εἶναι μέρος τῆς πολιτιστικῆς ταυτότητας καὶ ταιριάζει στὴν ἀνάπτυξη τοῦ προσώπου, β) ὁ ἰδιωτικὸς τρόπος ἔκφρασης τῆς πίστης ἐπιδρᾶ περισσότερο ἀπὸ τὴ δημόσια ἔκφραση αὐτῆς, κάτι ποὺ ἀντικατοπτρίζει τὸ ἐκκοσμικευμένο κοινωνικὸ γίγνεσθαι τῆς ἐποχῆς, ποὺ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴ θρησκεία καὶ γ) ἡ θρησκεία ἀποδεικνύεται ὅτι σχετίζεται γενικὰ μὲ τὴ συμπεριφορὰ μέσω τῶν εὐκαιριῶν ἔκφρασης ποὺ παρέχει καὶ τῶν κανονιστικῶν σχέσεων ποὺ δημιουργεῖ (π.χ. βάπτιση νηπίου). Πέρα ἀπὸ αὐτά, ἡ θρησκευτικότητα ἐνὸς ἀτόμου καθορίζει τὸν τρόπο συμπεριφορᾶς του, περισσότερο ὅταν ἡ θρησκεία, ποὺ ἀκολουθεῖ, εἶναι σημεῖο ἀναφορὰς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κοινωνίας ποὺ ζεῖ. Γιὰ τοὺς ἐφήβους εἰδικότερα, ἡ θρησκεία δὲν ἐπιδρᾶ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ συμπεριφορᾶς τους, γιατί δὲν ταιριάζει τόσο μὲ τὸν μοντέρνο, ἐκκοσμικευμένο τρόπο ζωῆς. Ἀντίστοιχα ὅσα στοιχεῖα τῆς θρησκείας ταιριάζουν μὲ τὸν σύγχρονο κόσμο ἀσκοῦν μεγαλύτερη ἐπίδραση στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἐφήβων κι ἔχουν μεγαλύτερη κοινωνικὴ ἀποδοχή, ὅπως κι ἔλεγχο. Συμπερασματικά, γιὰ τοὺς ἐρευνητὲς ἡ θρησκευτικότητα ἔχει ἰσχυρότερη σχέση μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν νέων καὶ τὴ συμπεριφορά τους, ἂν τὸ θρησκευτικὸ περιβάλλον, στὸ ὁποῖο μεγαλώνουν, ταιριάζει πιὸ πολὺ στοὺς ἴδιους[123].

Εἶναι σαφὲς ὅτι πιὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ θρησκευτικότητα τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων παρατηρεῖται κυρίως στὶς Η.Π.Α., ὅπου ἡ θρησκευτικὴ

ποὺ ἔχουν γίνει στὸ παρελθὸν γιὰ κάποιο συγκεκριμένο θέμα, ὥστε νὰ ὁδηγήσουν σὲ ἕνα συνολικὸ συμπέρασμα.

123. CHEUNG C. & YEUNG J. W., Meta-analysis of relationships between religiosity and constructive and destructive behaviors among adolescents. *Children and Youth Services Review* 32(2)/2011.

ἀγωγὴ ἀνήκει στὴν ἰδιωτικὴ σφαίρα τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας τοῦ καθενός. Στὸ ἐκκοσμικευμένο εὐρωπαϊκὸ περιβάλλον, ἡ συζήτηση γιὰ τὴν παιδικὴ καὶ νεανικὴ θρησκευτικότητα γίνεται δημόσια καὶ γίνονται ἔρευνες μεγαλύτερης ἐμβέλειας, ποὺ ἀφοροῦν κυρίως ἐφήβους ἀπὸ 15 καὶ ἄνω. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ἔρευνα ἐννέα Πανεπιστημίων σὲ ὀκτὼ Εὐρωπαϊκὲς χῶρες (Γερμανία, Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Ὀλλανδία, Νορβηγία, Ἐσθονία, Ρωσία, Ἱσπανία) μὲ τίτλο: Religion in Education. A contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European countries? (REDCo) ποὺ διήρκησε ἀπὸ τὸ 2006 ἕως τὸ 2009. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀνέδειξε ὅτι α) οἱ ἔφηβοι θεωροῦν τὴ θρησκεία ὡς ἀναπόσπαστο κομμάτι τῆς κοινωνίας ποὺ δὲν προκαλεῖ κατὰ βάση διαμάχες καὶ ξενοφοβία[124] καὶ β) οἱ θρησκευόμενοι μαθητὲς δὲν εἶναι λιγότερο ἀνεκτικοὶ στὴ διαφορετικότητα ἢ λιγότερο ἀνοιχτοὶ στὸν διάλογο ἀπὸ τοὺς μὴ θρησκευόμενους[125]. Πρὶν ἀπὸ αὐτή, μία ἄλλη ἔρευνα σὲ δέκα χῶρες (Γερμανία, Μεγάλη Βρετανία, Πολωνία, Ὁλλανδία, Σουηδία, Φινλανδία, Ἰρλανδία, Κροατία, Ἰσραήλ) καὶ σὲ 8.948 τελειόφοιτους Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης μελέτησε σὲ βάθος τὴ θρησκευτικότητα στὴ ζωή τους καὶ τὴ σχέση τους μὲ τὴ θρησκεία καὶ τοὺς φορεῖς της. Ἀπὸ αὐτὴν προέκυψε ὅτι ἡ θρησκεία λειτουργεῖ ὡς σταθεροποιητικὸ στοιχεῖο τῆς ταυτότητας, ἐπειδὴ διασυνδέει τὸ ὑποκείμενο (νέος) μὲ τὸ παρελθόν του ὄχι μόνο τὸ συλλογικὸ ἀλλὰ καὶ τὸ προσωπικό. Ταυτόχρονα σὲ ὅλες τὶς χῶρες διαπιστώθηκε ὅτι ἡ θρησκεία σχετίζεται μὲ τὶς ἀνθρωπιστικὲς ἀξίες ἀπὸ τοὺς νέους. Αὐτὲς οἱ πιστοὶ νέοι θεωροῦν ὅτι τὶς διδάσκονται ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, ἐνῶ στὸ σχολεῖο περιμένουν ἀπὸ τὴ Θρησκευτικὴ Ἐκπαίδευση νὰ τοὺς καλλιεργήσει ἱκανότητες νὰ ἀναζητοῦν ἐναλλακτικοὺς τρόπους ἀντιμετώπισης ζητημάτων τῆς ὕπαρξης καὶ τῆς ζωῆς[126].

Ἂν καὶ ἀναφέρονται σὲ πολλὲς ἔρευνες θετικὲς ἐπιρροὲς τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης στὴν προσωπικότητα καὶ στὴ ζωὴ τῶν ἐφήβων, δὲν πρέπει

124. VALK P., BERTRAM - TROOST G., FRIEDERICI M., & BERAUD C., *Teenager's Perspectives on the Role of Religion in their Lives, Schools and Societies: A European Quantitative Study.* Munster, New York Munchen, Berlin 2009, σ. 425.

125. Ὅπ.π., σσ. 404-407.

126. ZIEBERTZ H.-G., KAY W. K. & RIEGEL U., *Youth in Europe 3: An International Empirical Study of the Significance of Religion for Life Orientation*, Munster 2009. KAY W. K. & ZIEBERTZ H.-G., A nine-country survey of youth in Europe: selected findings and issues, *British Journal of Religious Education* 28(2)/2006.

νὰ θεωροῦνται πανάκεια, γιατί ἔχουν σημειωθεῖ ἀπὸ ἐρευνητὲς καὶ ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις τῆς θρησκευτικότητας ἀναφορικὰ μὲ προβληματικὲς κοινωνικὲς συμπεριφορὲς καὶ ψυχοπαθολογικὲς καταστάσεις[127].

Ὡστόσο, σὲ κάθε περίπτωση τὸ θρησκευτικό, κοινωνικὸ καὶ ἱστορικοπολιτισμικὸ περιβάλλον τῶν προσώπων καθορίζουν τόσο τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητάς τους ὅσο καὶ τὴ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ ἐπιρροή της καὶ γιὰ αὐτὸ ὅλα τὰ εὑρήματα τῶν ἐρευνῶν ἑρμηνεύονται ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ πλαισίου τους. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, μπορεῖ νὰ κατανοήσει κανεὶς στὴ ναζιστικὴ Γερμανία, τὴ θρησκευτικότητα τῆς Γερμανικῆς νεολαίας γενικότερα καὶ τῆς Χιτλερικῆς νεολαίας (Hitlerjugend) εἰδικότερα. Πράγματι, οἱ ἔννοιες τοῦ «συστήματος ἀπόδοσης νοήματος» σὲ ἐπίπεδο θεσμῶν καὶ θρησκευτικῶν κοινοτήτων καὶ τοῦ «συστήματος διαμόρφωσης ταυτότητας» σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο ἀπὸ τὴ Συστημικὴ θεωρία ἀποδεικνύονται πολὺ χρήσιμες τόσο γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς θρησκευτικότητας ὅσο καὶ τῆς παθολογίας της[128]. Ἡ ὕπαρξη τῶν πλαισίων καὶ ἡ ἀντίληψή τους ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο δημιουργοῦν τὸ περιβάλλον διαφορετικῆς ἐννοιολόγησης τῆς σχέσης ταυτότητας καὶ θρησκείας, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται πρωταρχικὰ στὸ πλαίσιο τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς κοινότητας καὶ τῆς σχέσης ταυτότητας καὶ πίστης, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται πρωταρχικὰ στὸ πλαίσιο τοῦ δια-πολιτισμοῦ καὶ τοῦ προσωπικοῦ στοχασμοῦ/ἀναζήτησης[129]. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ὁ πυρήνας τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας εἶναι μία προσωπικὴ διεργασία ταυτοποίησης τοῦ ἑαυτοῦ στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς καὶ συλλογικῆς διεργασίας, ποὺ διενερ-

127. ΑΥΓΟΥΣΤΙΔΗ π. Α., *Ἁγιότητα καὶ Ἐνηλικίωση. Ψυχολογικὴ καὶ Ποιμαντικὴ προσέγγιση*, ὅπ.π., σσ. 105-106. SILBERMAN I., HIGGINS E. T. & DWECK C. S., Religion and world change: Violence and Terrorism versus Peace, *Journal of Social Issues* 61(4)/2005. WAGENER L. M. & MALONEY H. N., *Spiritual and religious pathology in childhood and adolescence*, Στὸ Roehlkepartain E. C., King P. E., Wagener L. M. & Benson P. L., The handbook of spiritual development in childhood and adolescence, California 2006. OSER F. K., SCARLETT W. G. & BUCHER A., *Religious and spiritual development throughout the lifespan*, Στό Damon W. & Lerner R. M., Handbook of child psychology (τ. 1), New Jersey 2006.

128. ALTEMEYER B. & HUNSBERGER B., *Fundamentalism and authoritarianism*, Στὸ Paloutzian R. F. & Park C. L., Handbook of the psychology of religion, New York 2005. ROESER R. W. & PECK S., An Education in Awareness: Self, Motivation, and Self-Regulated Learning in Contemplative Perspective. *Educational Psychologist* 44(2)/2010. SILBERMAN I., HIGGINS E. T. & DWECK C. S., ὅπ.π.

129. ROESER W. R., ISAAC S. S., ABO-ZENA M., BRITTIAN A. & PECK S. J., ὅπ.π. TEMPLETON J. L. & ECCLES J. S., ὅπ.π.

γεῖται στὸ ἰδιαίτερο πολιτιστικό-ἱστορικό-θρησκευτικὸ πλαίσιο μιᾶς παράδοσης, ὄχι ὅμως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ Θεοῦ[130].

Ἡ παραπάνω παρατήρηση ἀντικατοπτρίζει τὴν κριτικὴ στὴ θεωρία τῆς γνωσιακῆς ἀνάπτυξης, ἡ ὁποία ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Piaget καὶ ὅσους στηρίζονται σὲ αὐτόν. Ὁ ρόλος τοῦ πλαισίου καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀλληλεπιδράσεων στὴν ἑρμηνεία καὶ τὴν κατανόηση τῶν ἐπικοινωνιακῶν πράξεων καὶ τῶν συμπεριφορῶν θέτει, στὴ συνάφεια τῶν θεμάτων μας, τὸ πρόσωπο καὶ τὶς σχέσεις του στὸ κέντρο τοῦ προβληματισμοῦ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ποὺ εἶναι τὸ ζήτημα τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης στὸ παιδί[131]. Παράλληλα φέρνει στὸ προσκήνιο τὴν πρωταρχικὴ σχέση μὲ τὸν προσωπικὸ Θεό, ποὺ δὲν εἶναι μία ἀφηρημένη ὑπερβατικὴ ἔννοια, ἀλλὰ Πρόσωπο, μὲ τὸ ὁποῖο κάθε πρόσωπο βρίσκεται σὲ σχέση-κοινωνία[132]. Ἔτσι, ἡ θρησκευτικότητα ἀναπτύσσεται στὸ παιδὶ καὶ ἀπὸ τὸ παιδὶ σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους, π.χ. τοὺς γονεῖς[133] προσφέροντας ἕνα σύστημα νοηματοδότησης καὶ ἑρμηνείας τὸ ὁποῖο ἐπηρεάζει καὶ τὸ ἴδιο ὡς μέρος τοῦ συνόλου, ποὺ τοῦ τὸ προσφέρει[134]. Ἀκόμη, προσεγγίσεις, ὅπως αὐτὴ τῆς ἠθικῆς ἀνάπτυξης μέσω τῆς ἐνσυναίσθησης[135] τοῦ Martin

130. ASHMORE R. D., DEAUX K. & McLAUGHLIN – VOLPE T., An organizing framework for collective identity: Articulation and significance of multidimensionality, *Psychological Bulletin* 130(1)/2004. TEMPLETON J. L. & ECCLES J. S., ὅπ.π. ZIEBERTZ H.-G. & KAY W. K., *Youth in Europe 2: An International Empirical Study about Religiosity*, Munster 2006. ZIEBERTZ H.-G., KAY W. K. & RIEGEL U., ὅπ.π.

131. ΠΟΥΡΚΟΥ Μ. Α., *Ὁ ρόλος τοῦ πλαισίου στὴν ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία, τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν κοινωνική-ἠθικὴ μάθηση,* Ἀθήνα 2003. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ Α. Β., *Σχεσιοδυναμικὴ Παιδαγωγικὴ τοῦ Προσώπου*, Ἀθήνα 2000.

132. ZIZIOULAS J. D., *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*, Crestwood, N.Y. 1997.

133. KIRKPATRICK L. A. & SHAVER P. R., Attachment theory and religion: Childhood attachments, religious beliefs, and conversion, *Journal for the Scientific Study of religion* 29(3)/1990. PIEDMONT R., *The role of personality in understanding religious and spiritual constructs*, Στὸ Paloutzian R. F. & Park ἔ. ἃ., Handbook of psychology of religion, New York 2005, σσ. 253-273.

134. SILBERMAN I., *Religious Violence, terrorism and peace: A meaning-system analysis*, Στὸ Paloutzian R. F. & Park C. L., ὅπ.π., New York 2005. BERING J., Towards a cognitive theory of existential meaning. *New Ideas in Psychology* 21(2)/2003. PARGAMENT K., *Spiritually integrated psychotherapy: Understanding and addressing the sacred,* New York 2007.

135. Ἐνσυναίσθηση εἶναι μία ἀντιπροσωπευτικὴ συναισθηματικὴ ἀντίδραση ποὺ εἶναι περισσότερο κατάλληλη γιὰ τὴν κατάσταση κάποιου ἄλλου ἀτόμου, παρὰ γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀτόμου. Βλ. HOFFMAN M. L., *The Contribution of Empathy to Justice and Moral Development,* Στὸ Eisenberg, N. & Strayer, J., Empathy and its Development, New York 1987, σσ. 47-80.

Hoffman[136] ἢ τῆς Norma Haan[137], ποὺ ἑστιάζει στὸ ρόλο τῆς διαπροσωπικῆς ἐμπειρίας στὴν συμπεριφορά, ἀναδεικνύουν τὴν ἐναλλακτικὴ πρόταση στὴ γνωσιακὴ θεωρία. Βέβαια, καὶ οἱ γνωσιακοὶ ἐπιστήμονες, ὅπως ἀναφέρθηκε διαπίστωσαν τὸν ρόλο τοῦ πλαισίου, ἀλλὰ ἀναφέρονταν βασικὰ στὸ κοινωνικὸ καὶ ἱστορικοπολιτισμικὸ πλαίσιο. Πλέον, μὲ ὁδηγὸ τὸν κονστρουκτιβισμὸ[138] ὡς θεωρία τίθεται καὶ τὸ ζήτημα τῆς διαμόρφωσης τοῦ κατάλληλου πλαισίου μέσω τῶν διαδικασιῶν μάθησης ὥστε ἐμπειρικὰ καὶ βιωματικὰ νὰ οἰκοδομεῖται ἡ κάθε γνώση[139].

4. Παράγοντες ποὺ συντελοῦν στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ θρησκευτικῆς πίστης τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου

Ἀναφέρθηκαν πολλὰ γιὰ τὶς σχέσεις, ποὺ ὁρίζουν τὰ πλαίσια ἀνάπτυξης τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης. Ἡ σχέση ὡς ἔννοια καὶ πράξη βρίσκεται στὸν πυρήνα τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας καὶ προσφέρει τὸ πλαίσιο κατανόησης τῆς ἀμοιβαίας διεργασίας ποὺ ἐπισυμβαίνει ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα καὶ στὸν Προσωπικὸ Θεὸ καὶ κατ᾽ ἐπέκταση σὲ κάθε σχέση. Μέσα ἀπὸ τὶς σχέσεις ὁ ἄνθρωπος ἀναπτύσσεται καὶ τελειώνεται. Καὶ φυσικὰ δὲν εἶναι εὔκολες καὶ δὲν ἔχουν ὅλες οἱ σχέσεις θετικὰ ἀποτελέσματα. «Ὅποιος θέλει νὰ γίνει χριστιανός, πρέπει πρῶτα νὰ γίνει ποιητής» λέει ὁ ὅσιος Πορφύριος[140] περιλαμβάνοντας στὴ λέξη ποιητὴς τὴν ἀγάπη καὶ τὸν πόνο, ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπικὴ

136. HOFFMAN M. L., *Moral Development*, Στὸ Bornstein M. H. & Lamb M., Developmental Psychology: An Advanced Textbook, New Jersey 1988.

137. HAAN N., AERTS E. & COOPER B., *On Moral Grounds: The Search for Practical Morality,* New York 1985.

138. Κονστρουκτιβισμός (constructivism) ἢ ἐποικοδομισμὸς εἶναι ἡ θεωρία κατὰ τὴν ὁποία ἡ μάθηση λαμβάνει χώρα σὲ πλαίσια καὶ τὰ ἄτομα διαμορφώνουν ἢ οἰκοδομοῦν μεγάλο μέρος τῶν ὅσων μαθαίνουν καὶ κατανοοῦν, σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἐμπειρίες τους στὶς διάφορες καταστάσεις. Βλ. SCHUNK D. H., *Θεωρίες Μάθησης. Μία ἐκπαιδευτικὴ θεώρηση,* μτφρ. Ε. Ἐκκεκάκη, ἐπιμ. Γ. Κουλαουζίδη, Ἀθήνα 2009, σ. 561.

139. VYGOTSKY L., *Νοῦς στὴν κοινωνία: Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀνωτέρων ψυχολογικῶν διαδικασιῶν,* μτφρ. Α. Μπίμπου, ἐπιμ. Σ. Βοσνιάδου, Ἀθήνα 1998. ΔΑΦΕΡΜΟΥ Μ., *Ἡ πολιτισμική-ἱστορικὴ θεωρία τοῦ Vygotsky*, Ἀθήνα 2002. BRUNER J., *Ὁ Πολιτισμὸς τῆς Ἐκπαίδευσης*, μτφρ. Χ. Βουγιούκα, Ἀθήνα 2007. ΦΡΥΔΑΚΗ Ε., *Ἡ διδασκαλία στὴν τομὴ τῆς νεωτερικῆς καὶ μετανεωτερικῆς σκέψης,* Ἀθήνα 2009.

140. Βλ. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 228.

ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου-ποιητῆ ποὺ μέσα στὸ πλαίσιό του ἐπιτελεῖ τὸ ἔργο του. Καὶ «ἔργο μας εἶναι νὰ προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε ἕνα τρόπο νὰ μποῦμε μέσα στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ» μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους. Καὶ ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ ποὺ διαμορφώνουν τὸ πλαίσιο ὥστε οἱ ἐξωτερικὲς διαπροσωπικὲς διεργασίες, ποὺ συμβαίνουν σὲ σχέση μὲ αὐτούς, νὰ γίνονται ἐνδοπροσωπικὲς διαδικασίες καί, στὴ διαδικασία τῆς ἀνάπτυξης, νὰ δημιουργοῦν οὐσιαστικὰ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ἀνάπτυξης τοῦ νοῦ καὶ διαμόρφωσης τῆς συμπεριφορᾶς[141];

4.1 Οἰκογένεια

«Στὴν οἰκογένεια βρίσκεται μεγάλο μέρος ἀπ᾽ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου»[142]. Οἱ γονεῖς διαδραματίζουν σπουδαῖο ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων[143]. Ὑπάρχουν τρεῖς πτυχὲς τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς ποὺ ἐπηρεάζουν κατὰ βάση τὴ διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου[144]. Ἀρχικά, ἡ θρησκευτικότητα τῶν γονιῶν καὶ τὰ χαρακτηριστικά της, στὰ ὁποῖα ἐκτίθενται ἀπὸ νωρὶς τὰ παιδιὰ καὶ οἱ ἔφηβοι, διαμορφώνουν τὴ βάση ποὺ θὰ τοὺς χρειαστεῖ στὴν ἀρχὴ τῆς ἐνήλικης ζωῆς στὴ διαμόρφωση τῆς δικῆς τους ταυτότητας[145]. Δεύτερον, τὸ κοινωνικοοικονομικὸ πλαίσιο τῆς οἰκογένειας, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ἐπίπεδου ἐκπαίδευσης τῶν γονιῶν καὶ τὸ εἰσόδημα τοῦ σπιτιοῦ, διαδραματίζει τὸν ρόλο του στὴ διαμόρφωση τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων. Μελέτες ἔχουν δείξει ὅτι λιγότερα μορφωμένα οἰκογενειακὰ περιβάλλοντα καὶ μὲ χαμηλότερο ἀπὸ τὸ μέσο ὅρο εἰσόδημα ἔχουν περισσότερες πιθανότητες νὰ καλλιεργοῦν πιὸ ἰσχυρὲς πεποιθήσεις γιὰ τὸν Θεὸ καὶ πιὸ παραδοσιακὴ ἄποψη γιὰ τὴ θρησκεία[146]. Τὴν ἴδια ὥρα ἄλλες μελέτες εἶναι στὰ συ-

141. VYGOTSKY L., *Νοῦς στὴν κοινωνία: Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀνωτέρων ψυχολογικῶν διαδικασιῶν*, μτφρ. Α. Μπίμπου, ἐπιμ. Σ. Βοσνιάδου, Ἀθήνα 1998.

142. Βλ. ὅπ.π., σ. 410.

143. BOYATZIS C., *Children's religious and spiritual development*, Στὸ Paloutzian R. F. & Park C. L., ὅπ.π. SPILKA B., HOOD R. W., HUNSBERGER B. & GORSUCH R., Psychology of religion: An empirical approach, New York 2003.

144. PEARCE L. D. & DENTON M. L., *A faith of their own: Stability and change in the religiosity of America's adolescents.* New York 2011.

145. MYER S. M., An interactive model of religiosity inheritance: The importance of family context. *American Sociological Review*, 61(5)/1996.

146. SMITH C. & FARIS R., Socioeconomic inequality in the American religious system: An update and assessment. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44(1)/2005. AMMERMAN N., *Bible Believers: Fundamentalists in the Modern World.* New Brunswick, NJ 1987.

μπεράσματά τους πιὸ ἐπιφυλακτικὲς μὲ τὴ σχέση ἐκπαίδευσης καὶ πίστης, γιατί ὑπάρχουν γιὰ παράδειγμα ἐνδείξεις ὅτι οἱ νέοι ποὺ ἀποκτοῦν μόρφωση Τριτοβάθμιας Ἐκπαίδευσης εἶναι πιὸ πιθανὸ νὰ διαμορφώσουν μία πιὸ ἰσχυρὴ θρησκευτικὴ ταυτότητα παρὰ ὅσοι δὲν εἰσάγονται στὰ Πανεπιστήμια[147]. Τρίτον, ἡ σταθερότητα στὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον καὶ στὸ σπίτι φαίνεται νὰ ἐπηρεάζει τὸν ἔφηβο στὴ θρησκευτικότητα καὶ πίστη του, εἴτε θετικὰ εἴτε ἀρνητικά. Ἔτσι, καθίσταται εὐκολότερο νὰ κατανοήσουμε τὴ μή-θρησκευτικότητα ἐφήβων ἀπὸ μὴ παραδοσιακὲς οἰκογένειες (μονογονεϊκὲς κ.ἄ.), ἐφόσον παραδοσιακοὶ θρησκευτικοὶ θεσμοὶ τείνουν νὰ μὴν τὶς ἀποδέχονται[148].

Οἱ γονεῖς, ἀναλυτικότερα, ἀποτελοῦν σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς νέους, γιὰ νὰ ἑρμηνεύουν ὁ,τιδήποτε ἀφορᾶ τὴ θρησκεία καὶ τὰ πιστεύω. Ἡ θρησκευτικὴ πρακτικὴ τῶν γονιῶν προσφέρει τὰ θεμέλια, γιὰ νὰ οἰκοδομήσουν οἱ νέοι τὴν πίστη τους μὲ ἀνάλογη σταθερότητα[149]. Κι αὐτὸ γίνεται ἄμεσα μὲ τὶς θρησκευτικὲς πράξεις καὶ ἔμμεσα βλέποντας οἱ νέοι πῶς καὶ πόσο ἡ θρησκεία ἐπηρεάζει τὶς συμπεριφορὲς τῶν γονιῶν τους[150]. Ἔρευνες ἔχουν δείξει ὅτι οἱ οἰκογένειες ποὺ συντελοῦν στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας τῶν παιδιῶν τους τὸ πετυχαίνουν υἱοθετώντας μεθόδους, ὅπως τὴ διδασκαλία, τὸν διάλογο, παίξιμο ρόλων, συμπροσευχὴ καὶ συμμετοχὴ σὲ λατρευτικὲς πράξεις[151]. Μία ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι ἡ συμμετοχὴ στὴ λατρεία τῶν γονιῶν μαζὶ μὲ τὰ παιδιά τους εἶναι πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἀπὸ τὴν ἁπλὴ θρησκευτικότητα[152], ἐνῶ μία ἄλλη ἔρευνα ἔδειξε ὅτι ἡ συζήτηση μὲ τοὺς γονεῖς γιὰ θρησκευτικὰ θέματα καὶ ἡ κοινὴ συμμετοχὴ σὲ θρησκευτικὲς δραστηριότητες προκαλοῦν ἀπὸ νωρὶς καταγεγραμμένες ἀπὸ τοὺς νέους θρησκευτικὲς ἐμπειρίες καὶ ἀναγνώριση τῆς σημασίας τῆς

147. WUTHNOW R., *Boundless Faith. The Global Outreach of American Churches.* California 2010.

148. EDGELL P., *Religion and Family in a Changing Society.* Princeton, NJ 2005.

149. OZORAK E., Social and cognitive influenceson the development of religious beliefs and commitment in adolescence, *Journal for the Scientific Study of Religion* 28(4)/1989.

150. SPILKA B., HOOD R. W., HUNSBERGER B. & GORSUCH R., ὅπ.π.

151. DOLLAHITE D. C. & MARKS L. D., *How highly religious families strive to fulfil sacred purposes,* Στὸ Bengtson V., Acock A., Allen A., Dillworth-Anderson P. & Klein D., Sourcebook of family theory and research, California 2005. KING P. E. & FURROW J. L., Religion as a resource for positive youth development: Religion, social capital, and moral outcomes. *Developmental Psychology* 8(1)/2004.

152. ERIKSON J. A., Adolescent religious development and commitment: A structural equation model of the role of family, peer group, and educational influences, *Journal for the Scientific Study of Religion* 31(2)/1992.

θρησκείας στὴ ζωή τους[153]. Βέβαια, δὲν ἔχουμε ἀνάλογες ἔρευνες σὲ Ὀρθόδοξα χριστιανικὰ περιβάλλοντα, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἀγνοήσουμε σημαντικὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς βοηθοῦν νὰ ἀναγνωρίσουμε μέσα ἀπὸ ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς ὅ,τι εἶναι χρήσιμο.

Ἡ ποιότητα τῶν σχέσεων γονιῶν καὶ παιδιῶν θεωρεῖται τὸ κλειδὶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς πίστης. Οἱ ἀληθινὲς στενὲς σχέσεις ἐμπιστοσύνης καὶ ἀσφάλειας εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὴν ἀποδοτικότερη μετάδοση τῆς πίστης καὶ τῆς θρησκείας ἀπὸ τοὺς γονεῖς στὰ παιδιά[154], καὶ μὲ λιγότερες ἀμφισβητήσεις στὴν «ἀσυμβίβαστη ἐφηβεία»[155]. Οἱ ζεστὲς καὶ ὑποστηρικτικὲς σχέσεις μὲ γονεῖς ποὺ θρησκεύουν ἀναπτύσσουν ἀνάλογα καὶ τὴ θρησκευτικότητα καὶ πίστη τῶν ἐφήβων[156]. Δὲν μποροῦμε νὰ μὴν ἀναφέρουμε ὅτι σημαντικὸ ρόλο διαδραματίζουν καὶ ὁ παπποὺς καὶ γιαγιὰ σὲ πολλὲς περιπτώσεις καὶ σὲ κάποιες τὰ ἀδέλφια[157].

Μέχρι σήμερα, βέβαια, δὲν ἔχει ἀποδειχθεῖ ἡ μακροζωΐα τῆς ἐπιρροῆς τῶν γονιῶν στὴ θρησκευτικότητα τῶν παιδιῶν, ὅταν πιὰ περάσουν στὴν ἐνήλικη ζωή, ἀλλὰ ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ θρησκευτικότητα τῶν γονιῶν, στὴ διάρκεια τῆς ἐφηβείας αὐξάνεται καὶ ἡ διάθεση γιὰ τὴν πίστη[158] καὶ ἀντίστοιχα ἡ ἀμφιβολία γιὰ αὐτήν[159]. Γιὰ αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ ρόλος τῶν γονέων εἶναι σημαντικός. Ἡ Φ. Ντολτὸ λέει «Ἡ πνευματικὴ ἀφύπνιση τοῦ παιδιοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πίστη τοῦ διδάσκοντος. Διότι δὲν μεταδίδεται γνώση, μεταδίδεται βίωμα! Τὴν ἐνδόμυχη ἐμπειρία του μὲ τὸν Θεό, μεταδίδει ὁ γονιὸς δίνοντας

153. King P. E., Furrow J. L. & Roth N. H., The influence of families and peers on adolescent religiousness, *Journal of Psychology and Christianity* 21(2)/2002.

154. Bao W. N., Whitbeck L. B., Hoyt D. R. & Conger R. D., Perceived parental acceptance as a moderator of religious transmission among adolescent boys and girls, *Journal of Marriage and the family* 61(2)/1999.

155. Μανωλοπουλου Σ., *Ἡ ψυχοσυναισθηματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἐφήβου*, Στὸ Τσιάντη Γ. & Μανωλόπουλου Σ., Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικῆς: Θεραπευτικὲς προσεγγίσεις, vol. 1, χ.τ. 1989.

156. Wilson J. & Sherkat D. E., Returning to the fold, *Journal for the Scientific Study of Religion* 33(2)/1994.

157. Boyatzis C. J., Dollahite D. & Marks L., *The family as a context for religious and spiritual development in children and youth*, Στὸ Roehlkepartain, King P. E., Wagener L., Benson P. L., Handbook of spiritual development in childhood and adolescence, California 2006.

158. Κριστεβα Τ., *Αὐτὴ ἡ ἀπίστευτη ἀνάγκη γιὰ πίστη,* μτφρ. Τ. Κωνσταντίνου, Ἀθήνα 2011[2005], σσ. 38-41.

159. Levenson M. R., Aldwin C. M. & D'Mello M., *Religious development from adolescence to middle adulthood*, Στὸ Paloutzian R. F. & Park C. L., ὅπ.π.

τὴ στοργή του μὲ τὰ καθημερινὰ λόγια του, μαζὶ μὲ τὸ γάλα τοῦ στήθους»[160] ὅ,τι, δηλαδὴ καὶ ὁ ὅσιος Πορφύριος λέει στὴ συμβουλή του «Πρέπει ἡ μητέρα νὰ προσεύχεται πολὺ κατὰ τὴν περίοδο τῆς κυήσεως καὶ ν᾽ ἀγαπάει τὸ ἔμβρυο, νὰ χαϊδεύει τὴν κοιλιά της, νὰ διαβάζει ψαλμούς, νὰ ψάλλει τροπάρια, νὰ ζεῖ ζωὴ ἁγία. Αὐτὸ εἶναι καὶ δική της ὠφέλεια, ἀλλὰ κάνει θυσίες καὶ γιὰ χάρη τοῦ ἐμβρύου, γιὰ νὰ γίνει τὸ παιδὶ πιὸ ἅγιο, ν᾽ ἀποκτήσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἅγιες καταβολές»[161].

4.2 Οἱ φίλοι

Ἡ ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιπτώσεις τῶν συνομηλίκων, κυρίως, στὴν ἐφηβικὴ θρησκευτικότητα εἶναι ἀκόμα στὰ σπάργανα καὶ τὰ ἀποτελέσματα δὲν εἶναι ἀκόμη ἐπιβεβαιωμένα. Σίγουρα, οἱ περισσότερες ἔρευνες εἶναι περιορισμένες γεωγραφικὰ καὶ θρησκευτικὰ καὶ ἔτσι δὲν μποροῦν νὰ γίνουν γενικεύσεις, παρὰ μόνο ἀναφορές.

Ἡ θρησκεία φαίνεται νὰ παίζει ρόλο στὴν ἐπιλογὴ τῶν φίλων καὶ στὴν κοινωνικὴ δικτύωση, ἰδιαίτερα στὸ χῶρο τοῦ σχολείου καὶ κυρίως στὰ μικρὰ σχολεῖα[162], στὰ ὁποῖα ἡ θρησκευτικὴ ταυτότητα τῶν μαθητῶν εἶναι γνωστὴ καὶ ἀναπτύσσονται εὐκολότερα φιλίες καὶ σχέσεις[163]. Ὅταν, βέβαια, δημιουργοῦνται οἱ κατάλληλες συνθῆκες προσωπικῆς γνωριμίας στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τοῦ σχολείου, δείχνει ὅτι ναὶ μὲν οἱ παρέες καὶ οἱ ὁμάδες ἀναφορᾶς ἐπιλέγονται μὲ βάση τὴν ὁμο-θρησκεία, ἀλλὰ ὑπάρχουν πιθανότητες πλήρους ἀποδοχῆς τοῦ «ἄλλου», τοῦ ἀλλόπιστου ἢ τοῦ μὴ πιστοῦ, καὶ ἀνάπτυξης σχέσεων[164].

---

160. Βλ. ΝΤΟΛΤΟ Φ. & ΣΕΒΕΡΕΝ Ζ., *Τὰ Εὐαγγέλια καὶ ἡ Πίστη: Ὁ κίνδυνος μιᾶς ψυχαναλυτικῆς ματιᾶς*, μτφρ. Ἐ. Κούκη, Ἀθήνα 2002[1996], σ. 421.

161. Βλ. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 405-406.

162. COLLINS R., *Interaction Ritual Chains*. Princeton, NJ 2004. CHEADLE J.E. & SCHWADEL P., The "friendship dynamics of religion", or "the religious dynamics of friendship"? A social network analysis of adolescents who attend small schools. *Social Science Research*, 41(5)/2012.

163. CROSNOE R., *Fitting In, Standing Out: Navigating the Social Challenges of High School to Get an Education*. New York 2011. McNEELY C. A., NONNEMAKER J. M. & BLUM R. W., Promoting school connectedness: evidence from the national longitudinal study of adolescent health. *Journal of School Health*, 72(4)/2002. LEITHWOOD K. & JANTZI D. A, review of empirical evidence about school size effects: a policy perspective. *Review of Educational Research*, 79(1)/2009.

164. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ - ΛΙΑΓΚΗ Μ., *Ὁ Θεὸς ὁ δικός μου, ὁ δικός σου. Πολιτισμός, Ἐκπαίδευση, Ἑτερότητα*. Ἀθήνα 2009.

Στὴν Εὐρώπη, ἡ ἔρευνα REDCo σὲ ὀκτὼ χῶρες (ἡ Ἑλλάδα δὲν συμμετεῖχε) ἀνέδειξε ὅτι γιὰ τοὺς νέους, μαθητὲς Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης, ἡ θρησκεία, ἀπὸ τὴ μία, δὲν θεωρεῖται ὡς ἐνοχλητικὸ θέμα συζήτησης καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, παραμένει ἕνα θέμα χωρὶς ἐνδιαφέρον, κυρίως σὲ κάποιες χῶρες. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὴ Γαλλία συζητοῦν περισσότερο γιὰ θρησκευτικὰ θέματα ὅσοι δὲν ἀκολουθοῦν μία θρησκεία καὶ στὴν Ὀρθόδοξη Ρωσία οἱ θρησκευόμενοι νέοι εἶναι πιὸ θετικοὶ στὴ διαθρησκειακὴ ἐπικοινωνία[165].

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ Ἀτλαντικοῦ κάποια εὑρήματα εἶναι ἄξια λόγου. Ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ κριτήριο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη στενῆς φιλίας στὴν παιδικὴ καὶ ἐφηβικὴ ἡλικία[166] ἐνῶ σὲ μία μεγάλη μελέτη σὲ νέους ἀπὸ 7 ἕως 22 χρόνων τὰ ἀποτελέσματα ἔδειξαν ὅτι οἱ καλύτεροι παράγοντες θρησκευτικότητας στὴν περίοδο τῆς Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης εἶναι ἡ ἐθνικότητα, ὁ ἐκκλησιασμὸς τῶν φίλων τους[167] καὶ ἡ συζήτηση γιὰ θέματα πίστης μὲ αὐτούς[168]. Μὲ ἔρευνα σὲ 3000 16χρονους Χριστιανοὺς ὁ K. Schwartz κατέληξε ὅτι ἡ ὑποστήριξη σὲ θέματα πίστης ἀπὸ φίλους μὲ τὴν ἴδια θρησκεία ἀποτέλεσε τὴν πιὸ σημαντικὴ ἐπιρροὴ στὴν πίστη τους ἀκόμη καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν οἰκογενειακὴ ἐπιρροή[169].

4.3 Κατηχητής-καθοδηγητὴς

Δὲν ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν παράγοντα τοῦ μὴ οἰκογενειακοῦ καθοδηγητῆ. Ἡ παραπάνω ἔρευνα τοῦ Schwartz, ποὺ ἔγινε σὲ χριστιανικὸ πλαίσιο, ἀνέδειξε ὅτι ἡ ἐκπαιδευτικὴ σχέση μὲ τὸν κατηχητή, ποὺ στηρίζεται στὴν πνευματικὴ καθοδήγηση καὶ τὴν οἰκειότητα, συντελεῖ στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ νέου[170]. Ὁπωσδήποτε, ὅμως, ὁ παράγοντας τοῦ προσώπου δὲν εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸ πλαίσιο. Ὁ χῶρος τῆς Ἐκκλησίας ἀποδεικνύεται πιὸ σημα-

165. VALK P., BERTRAM - TROOST G., FRIEDERICI M. & BERAUD C., ὅπ.π., σσ. 428-429.

166. SMITH C. & DENTON M., ὅπ.π.

167. GUNNOE M. L. & MOORE K. A., Predictors of religiosity among youth aged 17-22: A longitudinal study of the National Survey of Children, *Journal for the Scientific Study of Religion* 41(4)/2002. REGNERUS M. D., SMITH C. S. & SMITH B., ὅπ.π.

168. SCHWARTZ K. D., BUKOWSKI W. M. & AOKI W. T., *Mentors, friends, and gurus: Peer and nonparent influences on spiritual development*, Στὸ Roehlkepartian, King P. E., Wagener L. & Benson P. L., The handbook of spiritual development in childhood and adolescence, California 2006.

169. SCHWARTZ K. D., Transformations in parent and friend faith support predicting adolescents' religious faith, *International Journal for the Psychology of Religion* 16(4)/2006.

170. Ὅπ.π.

ντικὸς παράγοντας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν κατηχητὴ παρὰ τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο τοῦ κατηχητῆ[171]. Αὐτὸ τὸ εὕρημα καταδεικνύει πόσο σημαντικὸς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ θεσμός. Βέβαια, στὴν Ἑλλάδα μόνο τὸ 2,8% τῶν νέων συμμετέχει σὲ θρησκευτικές-ἐκκλησιαστικὲς ὀργανώσεις καὶ αὐτὸ εἶναι πολὺ χρήσιμο στοιχεῖο γιὰ τὴν κατήχηση[172]. Βέβαια, δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ τὴ συμμετοχὴ ἐφήβων στὴν Κατήχηση τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄλλων θρησκειῶν καὶ θρησκευτικῶν ὀργανώσεων καὶ πολὺ περισσότερο ἔρευνες γιὰ τοὺς κατηχητὲς καὶ τὴ σχέση τους μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς θρησκευτικῆς πίστης. Ὑπάρχουν, ὅμως, μελέτες ποὺ ἐρευνοῦν διαχρονικὰ τὸ κατηχητικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν ρόλο τοῦ κατηχητῆ ἐξαίροντας τὴν ἐπιρροή του περισσότερο μὲ τὴ ζωή του καὶ τὴ βίωση ὅσων διδάσκει ὡς μέλος τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, χωρὶς ὅμως ὑποστηρικτικὰ ἐρευνητικὰ δεδομένα[173].

4.4 Σχολεῖο

Δὲν ἔχουμε ἐπιβεβαιωμένα στοιχεῖα σχέσης τοῦ σχολείου καὶ τῆς αὔξησης ἢ ὄχι τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῆς πίστης. Ὑπάρχουν, βέβαια, στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας σὲ θρησκευτικὰ σχολεῖα τὰ ὁποῖα λειτουργοῦν σὲ κάποιες χῶρες τοῦ Δυτικοῦ κόσμου, ἀκόμη καὶ σὲ Ἰσλαμικὰ σχολεῖα. Οἱ ἔρευνες ποὺ ἔχουν διεξαχθεῖ σὲ αὐτὰ δείχνουν ὅτι προσφέρουν ἕνα πλαίσιο διαμόρφωσης τῆς ταυτότητας τῶν νέων[174] καὶ τῆς θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς στάσης τους ἀπέναντι στὴ θρησκεία τους[175], ὅταν συνδυάζουν τὴν ἀκαδημαϊκὴ γνώση καὶ τὴ θρησκευτικὴ ταυτόχρονα. Στὶς ἔρευνες φαίνεται περισσότερο ἡ ἐκπαίδευση σὲ αὐτὰ τὰ σχολεῖα νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἠθικὴ διαπαιδαγώγηση τῶν νέων παρὰ μὲ τὴν πίστη τους[176]. Ἐπιπλέον, ὑπάρχουν, ἀπὸ τὴν ἄλλη, πολλὰ χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ σχέση σχολείου καὶ θρησκευτικοῦ γραμ-

171. TAMEIFUNA T., *Youth pastor, youth program, and their influence on adolescents' religious satisfaction and decision to stay in the church*, Ann Arbor 2008.

172. ΔΕΜΕΡΤΖΗ Ν. καὶ συν., Νεολαία: Ὁ ἀστάθμητος παράγοντας, Ἀθήνα 2008, σ. 156.

173. ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι. Β., *Κατηχητικὴ καὶ Χριστιανικὴ Παιδαγωγική*, Θεσσαλονίκη 1990.

174. BENSON P. L., YEAGER P. K., WOOD M. J., GUERRA M. J. & MANNO B. V., *Catholic high schools: Their impact on low-income students*, Washington 1986.

175. FRANCIS L. J., ROBBINS M., ap SION T., LEWIS C. A. & BARNES L. P., Psychological health and attitude toward Christianity among Protestant and Catholic sixth-form pupils in Northern Ireland. *Pastoral Psychology* 56(2)/2007.

176. FRANCIS L. J. & PENNY G., *Pupil Voice in Anglican Secondary Schools*, Στὸ Worsley H. J., Anglican Church School Education: Moving beyond the first two hundred years. London, New York 2013.

ματισμοῦ τῶν νέων κυρίως ἀπὸ τὸν Εὐρωπαϊκὸ χῶρο[177] μιὰ καὶ ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἕνωση ἔχει ἐπιδείξει ἰσχυρὸ ἐνδιαφέρον, μετὰ τὸ 2001, γιὰ τὰ θέματα τῆς Θρησκευτικῆς Ἐκπαίδευσης[178]. Διαφαίνεται, δηλαδή, ὅτι τὸ σχολεῖο δὲν βοηθᾶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς πίστης ἀλλὰ συντελεῖ στὴ θρησκευτικὴ γνώση, πρωτίστως, μὲ ἐκπαιδευτικοὺς σκοποὺς καὶ στὴν καλλιέργεια δεξιοτήτων καὶ στάσεων, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν πλεονεκτήματα σὲ μία καλὰ ὀργανωμένη καὶ ἐμπνευσμένη Κατήχηση τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ σχολεῖο ρωτᾶ, «Τί ἔμαθες γιὰ τὴ ζωή σου ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ;», ἐνῶ τὸ κατηχητικὸ ρωτᾶ, «Θέλεις νὰ γίνεις μαθητὴς τοῦ Χριστοῦ καί, ἂν ναί, τί πρακτικὲς ἀλλαγὲς ἐπιφέρει στὴ ζωή σου αὐτὴ ἡ ἐπιλογή;»[179].

Τέλος, σὲ ἑλληνικὴ ἔρευνα σὲ νέους 15 ἕως 23 χρόνων, ἀναφέρεται ὅτι μετὰ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τὸ σχολεῖο ἀποτελεῖ κύρια πηγὴ πληροφόρησης γιὰ τὴ θρησκεία τους[180] καὶ αὐτὸ τονίζει ἀκόμη περισσότερο τὴ βαρύτητα ποὺ ἔχει τὸ σχολεῖο στὴν ἀγωγὴ τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ νεαροῦ ἐφήβου. Τὸ σχολεῖο μπορεῖ νὰ δημιουργήσει ἕνα πλαίσιο, γιὰ νὰ αὐξηθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ θρησκεία τοῦ καθενός, ἀλλὰ ὄχι νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ θρησκευτικὴ πίστη. Τὸ τελευταῖο μάλιστα ἐπιβεβαιώνεται καὶ σὲ ἔρευνες, ποὺ ἀφοροῦν ἐφήβους ἄνω τῶν 15 χρόνων[181].

4.5 Ἐκκλησία καὶ κοινωνικό/πολιτισμικὸ περιβάλλον

Συμπερασματικά, οἱ παράγοντες ποὺ συντελοῦν στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης ἐντάσσονται στὸ γενικότερο πλαίσιο τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ἔθνους καὶ τῆς διαφορετικότητας στὸ ὁποῖο κάθε πρόσωπο καὶ ὁμάδα ζεῖ, ὅπως διάφορες ἐπιστῆμες ἔχουν μελετήσει, σύμφωνα καὶ μὲ τὸ παρὸν ἄρθρο. Βέβαια, γνωρίζουμε περισσότερα γιὰ τὰ συστήματα ποὺ ἐπηρεάζουν

177. VALK P. καὶ συν., ὅπ.π. JACKSON R., MIEDEMA S., WEISSE W. & WILLAIME J.-P., *Religion and Education in Europe: Developments, Contexts and Debates*, Munster 2007.

178. KOUKOUNARAS - LIAGKIS M., *Compulsory Religious Education: A Justification Based on European Experience,* Στὸ C. A. Shoniregun & G. A. Akmayeva, Ireland International Conference on Education, 2012 Proceedings, Dublin 2012.

179. GROOME T. H., *Will there be Faith? A new vision for educating and growing disciples*, New York 2011, σ. 274.

180. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ - ΛΙΑΓΚΗ Μ., *Ἐκπαίδευση, Θρησκεία, Μετανάστες: Ἔρευνα γιὰ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς στάσεις τῶν νέων τῆς Ἑλλάδας*, Στὸ Π. Γεωργογιάννη, & Β. Μπάρου, Διαπολιτισμικὴ Ἐκπαίδευση. Μετανάστευση-Διαχείριση Συγκρούσεων καὶ Παιδαγωγικὴ Δημοκρατία (Vol. II, σσ. 181-192), Πάτρα & Βόλος 2011.

181. ΚΑΛΛΙΓΕΡΗ π. Α., Προοίμιο μιᾶς εἰσαγωγῆς στὴν Ποιμαντικὴ τῆς νεότητας. *Θεολογία,* 81(2)/2010.

τὶς διαδικασίες, ἀλλὰ πολὺ λίγα γιὰ τὶς ἴδιες. Ἀξίζει, νὰ γίνει στὸ σημεῖο αὐτὸ μία σύντομη ἀναφορὰ στὸν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐνορίας, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχουν ἔρευνες στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸν Ὀρθόδοξο κόσμο.

Ὁ Erikson σημείωσε ὅτι οἱ θρησκευτικοὶ θεσμοὶ εἶναι πολὺ σημαντικοὶ παράγοντες στὴ διαμόρφωση τῆς κοινωνικοίστορικῆς καὶ πολιτιστικῆς βάσης διαμόρφωσης τῆς ταυτότητας. Ἡ θρησκεία συντελεῖ στὴν ἀνάπτυξη δέσμευσης καὶ ἀφοσίωσης, κάτι ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο, τουλάχιστον στὴν περίοδο τῆς ἐφηβείας[182]. Αὐτὸ ἴσως ἐπιβεβαιώνεται στὶς ὁμάδες παιδιῶν ποὺ συνήθως ἐκκλησιάζονται καὶ αὐτὰ δὲν εἶναι τόσα λίγα, σύμφωνα μὲ ἔρευνες, ποὺ παρατίθενται παρακάτω. Ὅμως δὲ γνωρίζουμε σχεδὸν τίποτα γιὰ τὶς δυναμικὲς ποὺ συντελοῦνται μεταξὺ μηχανισμῶν, ποὺ περιλαμβάνουν κοινωνικὲς σχέσεις, ταυτοτικὰ ζητήματα, ἀνάπτυξη δεξιοτήτων καὶ πολὺ περισσότερο θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὴ σχέση προσώπου καὶ Θεοῦ.

Ἀμερικανοί, πάντως, θεωρητικοποίησαν μὲ βάση τὶς ὑπάρχουσες ἔρευνες τοὺς τρόπους ποὺ οἱ θρησκευτικοὶ θεσμοὶ μποροῦν νὰ ἐπηρεάσουν θετικὰ καὶ δομικὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων: α) προσφέροντας τὶς πηγὲς γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἤθους καὶ τῆς θέσης τους στὸν κόσμο (γιὰ παράδειγμα στοχεύοντας στὴ συμφιλίωση μὲ τὸν ἄλλον ἢ διδάσκοντας τὴν ἀξία τοῦ σώματος, ὅπως καὶ τῆς ψυχῆς στὸν ὅλο ἄνθρωπο), λατρευτικὲς ἐμπειρίες (Θεία Λειτουργία) καὶ τὸ κατάλληλο πλαίσιο συμβουλευτικῆς ὑποστήριξης (Μετάνοια), β) προσφέροντας εὐκαιρίες νὰ ἀναπτύξουν τὶς δεξιότητές τους (γιὰ παράδειγμα τὴ συνεργατικότητα, τὸν διάλογο κ.ἄ.) καὶ τὶς γνώσεις τους γιὰ τὸν πολιτισμό, ποὺ θὰ βοηθήσουν στὴν ἀνάπτυξή τους (γιορτές) καὶ γ) παρέχοντας καὶ παράγοντας τὸ κοινωνικὸ κεφάλαιο (social capital) μὲ τὴ διαμόρφωση κοινωνικῶν δεσμῶν μεταξὺ διαφορετικῶν ἡλικιῶν ὑποκειμένων, χωρὶς γονεϊκὴ παρέμβαση, ἀλλὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ ἄλλων προσώπων (π.χ. κατηχητής) ἀπὸ τὴν εὐρύτερη κοινωνία καὶ τὶς κοινότητες[183]. Ὑπάρχουν καὶ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀνάλογες διαπιστώσεις, τὶς ὁποῖες εἶναι καλὸ νὰ λαμβάνει ὑπόψη κάθε σχεδιασμὸς κατήχησης καὶ συναντήσεων στὸ πλαίσιο τῆς ἐνορίας[184]. Ὁπωσδήποτε,

182. ERIKSON E., *Childhood and Society*, New York, London 1993 [1950]. ERIKSON E. H., Insight and responsibility, New York 1964. ERIKSON E., *Identity: Youth and Crisis*, New York, London 1994 [1968]. ΚΡΙΣΤΕΒΑ Τ., ὅπ.π.

183. SMITH C., Theorizing religious effects among American adolescents, *Journal for the Scientific Study of Religion* 42(1)/2003.

184. ΘΕΡΜΟΥ π. Β., *Ταραγμένη ἄνοιξη*, Ἀθήνα 2008 & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐκκλησία καὶ Νέοι χωρὶς*

ὅμως, εἶναι σημαντικὸ νὰ διερευνηθεῖ πὼς ὁ πολιτισμὸς ἐπηρεάζει τὸν ρόλο τῶν θρησκειῶν στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐφήβων σὲ πλαίσια διεπιστημονικά, στὰ ὁποῖα ἐμπλέκονται ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἡ ἀναπτυξιακὴ ψυχολογία[185], ἀλλὰ καὶ οἱ πολιτισμικές, κοινωνικὲς καὶ θεολογικὲς σπουδές[186].

5. Νέοι καὶ θρησκεία στὴν Ἑλλάδα

Σὲ ἔρευνα ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸ 2006 ἕως τὸ 2010, μὲ τὴ μέθοδο τῶν ἡμιδομημένων συνεδριάσεων σὲ focus groups, σὲ 356 νέους, (159 (44,6%) ἄνδρες καὶ 197 (55,3 %) γυναῖκες) ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, προέκυψαν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, ποὺ σὲ συνάρτηση μὲ ἄλλες ἔρευνες, φωτίζουν καταληκτικὰ ὅσα προηγοῦνται καὶ βοηθοῦν σὲ ἕνα ἀναστοχασμὸ καὶ ἔναρξη μία συζήτησης, ποὺ κλείνει τὸ παρὸν πόνημα.

Τὰ εὑρήματα διαυγάζουν ὅτι οἱ νέοι θρησκεύουν, ἀλλὰ δὲν πιστεύουν. Μεγαλωμένοι σὲ μία νεωτερικὴ κοινωνία μὲ ποικίλα καθοριστικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ τονίζουν τὶς ἰδιαιτερότητές της, κομίζουν καὶ αὐτοὶ ὡς μέρος της ἕνα φαινόμενο, ποὺ προφανῶς ἀντιπροσωπεύει τὸ γενικότερο σύνολο. Ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο τῆς συλλογικῆς καὶ προσωπικῆς ταυτότητας τοῦ καθένα καὶ συνδυάζεται ἰδιαίτερα μὲ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Ἔτσι, ἐκλαμβάνουν τὴν ἔννοια τοῦ «εἶμαι Χριστιανὸς Ὀρθόδοξος». Ὡς ἕνα στοιχεῖο ποὺ καθορίζει καὶ συμπληρώνει ἄρρηκτα τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα τῶν Ἑλλήνων. «Ἑλληνίδα εἶμαι. Χριστιανὴ γεννήθηκα», λέει μία φοιτήτρια. «Δὲν μὲ ρώτησαν, μὲ βάπτισαν. Ὀρθόδοξος θεωροῦμαι. Τί κι ἂν δὲν πηγαίνω στὴν Ἐκκλησία; Πιστεύω στὸν Θεό», ὁμολογεῖ ἕνας ἄλλος φοιτητής, 20 χρονῶν. «Δὲν πιστεύω φυσικὰ σὲ παραμύθια. Ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν κόσμο, ἔστειλε τὸν Χρι-

---

Ἀερόσακο, Ἀθήνα 2006. ΑΥΓΟΥΣΤΙΔΗ π. Α., *Ποιμένας καὶ Θεραπευτής: Ζητήματα ψυχολογίας καὶ ποιμαντικῆς πρακτικῆς*, Ἀθήνα 1999 & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Γόνιμες Συγκρούσεις*, Ἀθήνα 2008. ΚΟΥΦΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΑΡΚΑΝΙΑ Π., *Ἡ συμβουλευτικὴ ψυχολογία στὴ χριστιανικὴ ἀγωγή*, Ἀθήνα 2001. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., *Κατήχηση καὶ Παιδεία: Μελετήματα Θρησκευτικῆς Ἀγωγῆς*, Ἀθήνα 2003. ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι. Β., ὅπ.π. ΡΕΡΑΚΗ Η. Μ., *Σύγχρονη Διδακτικὴ τῶν Θρησκευτικῶν*, Θεσσαλονίκη 2007.

185. SAROGLOY V., Adolescents' Social Development and the Role of Religion. Στὸ G. Trommsdorf, & X. Chen (Ἐπιμ.), *Values, Religion, and Culture in Adolescent Development. Coherence at the Detriment of Openness* (σσ. 391-423), New York 2012.

186. SAROGLOY V., *Religion, Personality, and Social Behavior.* New York 2014. BORNSTEIN M. H., *Handbook of cultural developmental science.* New York 2010.

στό, μὲ τὸν κρίνο καὶ τέτοια. Ἀλλὰ Ὀρθόδοξος Χριστιανὸς εἶμαι, ἀφοῦ γεννήθηκα Ἕλληνας. Καὶ εἶμαι ὑπερήφανος γιὰ αὐτό», ἀναφέρει ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἕνας τελειόφοιτος τοῦ Λυκείου. Αὐτὲς εἶναι κάποιες ἀπόψεις, ποὺ φωτίζουν τὸ πῶς ἀντιλαμβάνονται τὴ θρησκευτικὴ ταυτότητά τους καὶ πῶς αὐτὴν τὴ συγχέουν μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἔθνους. Δὲν εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐπικρατοῦσα ἀντίληψη, ποὺ ἱστορικὰ ἐξυπηρέτησε ἀμφοτέρους ἅμα τῇ γενέσει της.

Λεπτομερέστερα, ὑπάρχουν κάποια ἐνδιαφέροντα χαρακτηριστικὰ τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης τῶν νέων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία τῶν εὑρημάτων τῆς ἔρευνας. Ἀπὸ τοὺς συμμετέχοντες 9 στοὺς 10 δηλώνουν αὐθόρμητα ὅτι εἶναι Χριστιανοὶ Ὀρθόδοξοι. Αὐτοὶ ἔχουν ἀρκετὰ ἕως πολὺ θετικὴ ἄποψη γιὰ τὴν Ἐκκλησία, ὡς θεσμό, (69%) καὶ ἀρκετὰ ἕως πολὺ ἀρνητικὴ ἄποψη γιὰ τὴν ἱεραρχία (ἐπίσκοποι, ἱερεῖς) τῆς Ἐκκλησίας (72%). Οἱ ἀπαντήσεις ἔγιναν πιὸ ἀρνητικὲς μετὰ τὴν ἀνάδυση τοῦ σκανδάλου τοῦ Βατοπαιδίου. Τὴν ἴδια ὥρα ἡ θρησκεία διαδραματίζει ἀρκετὰ ἕως πολὺ σημαντικὸ ρόλο στὴ ζωὴ τῶν 8 ἀπὸ τοὺς 10 νέων. Δὲ θεωροῦν τὸν ἑαυτό τους θρῆσκο (55%), διότι προσδίδουν μία ἀρνητικὴ ἔννοια στὴ λέξη «θρῆσκος». Στὴν ἐρώτηση, ὅμως, «ἂν ἀκολουθεῖτε πιστὰ ὅσα ὁρίζει ἡ θρησκεία σας;», ἀπάντησαν οἱ 7 στοὺς 10 ἀρκετὰ ἕως πολύ. Δὲν φαίνεται σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση νὰ ἀντιλαμβάνονται τὴ διαφορὰ μεταξὺ θρήσκου καὶ θρησκόληπτου. Στὸ παρὸν θὰ χαρακτηρίζονται θρῆσκοι καὶ ὡς τέτοιοι νηστεύουν, τουλάχιστον δυὸ φορὲς τὸ χρόνο, καὶ οἱ 6 στοὺς 10 προσεύχονται κάθε μέρα. Ὅταν τοὺς ζητήθηκε νὰ ἀναφέρουν ἐλεύθερα κάποιους λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους νηστεύουν ἀνέφεραν ἱεραρχικά: α) τὸ ἐπιβάλλουν οἱ γονεῖς, β) τὸ κάνω ἀπὸ συνήθεια, γ) τὸ ἐπιβάλλει ἡ θρησκεία, δ) κάνω ἀποτοξίνωση ε) δὲν ξέρω γιατί τὸ κάνω. Ἀκόμη, ἀπὸ ὅσους δηλώνουν Χριστιανοὶ Ὀρθόδοξοι, τὸ 25% ἐκκλησιάζεται τουλάχιστον μία φορὰ τὸ μῆνα, τὸ 1% κάθε Κυριακή, τὸ 45% τουλάχιστον δυὸ φορὲς τὸ χρόνο, τὸ 15% τουλάχιστον μία φορὰ τὸ τρίμηνο καὶ τὸ 10% ποτέ. Στὸν ἐκκλησιασμὸ δὲν περιλαμβάνονται οἱ ἐπισκέψεις στὴν Ἐκκλησία γιὰ τὰ μυστήρια τοῦ Γάμου, τῆς Βάπτισης κ.λπ. καὶ αὐτὸ διευκρινίστηκε ἐξαρχῆς. Ἄξιο ἐπισήμανσης εἶναι τὸ ὅτι 1 στοὺς 10 δὲν ἐκκλησιάζεται τελικὰ οὔτε μία φορὰ τὸ χρόνο. Παράδοξο, ὅμως, εἶναι γιὰ τὴν ἐκκοσμικευμένη ἑλληνικὴ κοινωνία, ὅτι τὸ 25% ἐκκλησιάζεται συχνά, κάθε μήνα δηλαδή. Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἐκκλησιάζονται αὐτοὶ (τὸ 26% δηλαδή) εἶναι: α) ἡ συνήθεια, β) ἡ οἰκογένεια, γ) ἡ εὐμένεια τοῦ Θεοῦ. Ἡ πίστη, πάλι, φαίνεται ὅτι εἶναι κάτι διφορούμενο γιὰ τὸ σύνολο τῶν θρησκευόντων νέων. Ἐνῶ εἶναι Χριστιανοί, οἱ 6 στοὺς 10 δὲν πιστεύουν στὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ἢ στὴν ἐνανθρώπησή του ἢ στὴ Δευτέρα Παρουσία καὶ οἱ 4 στοὺς

10 δὲν πιστεύουν στὰ θαύματα. Τὰ ἴδια ποσοστὰ καταγράφονται καὶ σὲ ἄλλη ἔρευνα στὴν Ἑλλάδα[187]. Τότε ἀναρωτιέται κανεὶς πῶς εἶναι Χριστιανοί; Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπάντηση ἑνὸς μαθητῆ στὴ Θεσσαλονίκη: «Οἱ γονεῖς μου, οἱ συγγενεῖς μου, στὸ σχολεῖο, ἔτσι μ�ς μάθανε, σὲ ὅλη τὴ ζωή μας κάνουμε τὸ σταυρό μας, λέμε τὸ Πάτερ ἡμῶν, ἀνάβουμε τὸ κερί μας καὶ λέμε Θεέ μου βοήθησέ μας. Τώρα ὅλα τὰ ὑπόλοιπα εἶναι δημιουργήματα γιὰ νὰ νιώθουμε καλά. Μπορῶ κι ἐγὼ νὰ βγῶ καὶ νὰ πῶ πὼς εἶδα μία εἰκόνα νὰ κλαίει ἢ νὰ βγάλω ἕνα εὐαγγέλιο, δῆθεν τοῦ μαθητῆ τοῦ Χριστοῦ καὶ παρόμοια. Μήπως δὲν βγαίνουν κάθε τρεῖς καὶ λίγο τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου, τοῦ Ἰούδα καὶ τοῦ Θωμᾶ. Πίσω ἀπ' ὅλα κρύβεται ὁ ἄνθρωπος καὶ διάφορες συνωμοσίες. Ὁ Θεὸς εἶναι ὑπεράνω ὅλων. Αὐτὸ εἶναι Ὀρθοδοξία στὴν Ἑλλάδα. Μὲ αὐτὴν προοδεύσαμε καὶ μὲ αὐτὴ τὴν πίστη γίναμε πάλι κράτος». Μία ἄλλη ἔρευνα τοῦ Νίκου Δεμερτζῆ διαπιστώνει ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν νέων «δείχνει τὴν ἀνάγκη νὰ πιστεύει»[188]. Ἡ ἐξατομικευμένη πίστη δὲν ὁδηγεῖ ἀπαραίτητα τοὺς νέους στὴν Ἐκκλησία, ἔστω κι ἂν εἰσέρχεται στὸν Ναό, τὴν Κυριακὴ ἢ ὅποτε ἄλλοτε. Δὲν ὑπάρχει ἡ σχέση, δὲν ὑπάρχει Ἐκκλησία[189]. Οὐσιαστικὰ ἐπιβεβαιώνεται τὸ αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴ θρησκεία καὶ ὄχι ἡ ἀνάπτυξη τῆς πίστης.

Τέλος, ἐπιχειρήθηκε νὰ ἀναλυθοῦν οἱ αἰτίες ποὺ δὲν ἐκκλησιάζεται τὸ 60% τῶν νέων, ἀναζητώντας τὴ σκιαγράφηση μιᾶς κριτικῆς πέρα ἀπὸ τὴ συνήθη, περὶ σκανδάλων, ὑποκρισίας τῶν ἱερέων, ὑποκρισίας τῶν πιστῶν, ἀπάτης ποὺ ἀντιλήφθηκαν (αὐτὰ ἀναφέρονται πρώτιστα). Σὲ αὐτὴ τὴν κριτικὴ βοήθησε καὶ μία μελέτη περίπτωσης ποὺ πραγματοποιήθηκε τὴ σχολικὴ χρονιὰ 2009-10, μὲ τὶς τάξεις τῆς Α΄ καὶ Β΄ Λυκείου τοῦ 1ου Γενικοῦ Λυκείου Νέου Ἡρακλείου Ἀττικῆς. Ἡ γενικότερη ἔρευνα ἀπέδωσε ἕνα προβληματισμὸ ποὺ ἀφοροῦσε στὴ γλώσσα τῆς λατρευτικῆς πράξης τῆς Ἐκκλησίας, στὸ τυπικὸ τῆς λατρευτικῆς ζωῆς, στὸ ζωντάνεμα τῆς ἐνοριακῆς ζωῆς καὶ στὴν πρόκληση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν νέων. Μὲ βάση αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα πραγματοποιήθηκαν δυὸ ἐκπαιδευτικὲς δράσεις στὸ πλαίσιο τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν, μὲ τρίμηνη διάρκεια, ἀπὸ τὶς ὁποῖες συνάγεται ὅτι ἐνῶ ἡ πλειοψηφία τῶν νέων (84%) ἐπιθυμοῦν νὰ ἀκοῦν κάποια μέρη τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ ἄλλων ἀκολουθιῶν στὴ Νέα Ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ νὰ ἀλλάξει ἡ ὥρα τῆς Θείας Λειτουργίας

187. ΔΕΜΕΡΤΖΗ Ν. καὶ Συν., ὅπ.π.

188. Ὅπ.π., σ. 119.

189. ΚΑΛΛΙΓΕΡΗ π., Προοίμιο μιᾶς εἰσαγωγῆς στὴν Ποιμαντικὴ τῆς νεότητας, *Θεολογία* 81(2)/2010.

τὴν Κυριακὴ (72%), ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν ἴδιων νέων δηλώνει ὅτι ἀκόμη κι ἂν γινόταν οἱ δυὸ παραπάνω ἀλλαγὲς δὲν θὰ ἄλλαζε τὴ συχνότητα ἐκκλησιασμοῦ της (90%). Βέβαια, δὲν εἶναι γνωστὸ τί ἐπίδραση θὰ ἔχουν αὐτὲς οἱ ἀλλαγὲς στὸν ψυχισμὸ καὶ τὶς στάσεις τῶν νέων κι ἔτσι δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξαγωγὴ ἀσφαλοῦς συμπεράσματος. Ἐπιπλέον, πάρα πολλοὶ νέοι (8 στοὺς 10) θεωροῦν ὅτι πρέπει νὰ ἐπέλθει ἕνα εἶδος διαχωρισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ κράτος καὶ οἱ πολλοί (6 ἀπὸ τοὺς 10) θεωροῦν ὅτι αὐτὸ θὰ κάνει καλὸ στὴν Ἐκκλησία. Λέει ἕνας μαθητὴς τῆς Β΄ Λυκείου: «Ἡ Ἐκκλησία πρέπει νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ τὸ κράτος γιὰ νὰ ἀποκτήσει πάλι τὸ θρησκευτικὸ χαρακτήρα της καὶ νὰ πάψει νὰ παρεμβαίνει σὲ θέματα τῆς πολιτείας. Ἡ Ἐκκλησία πρέπει νὰ εἶναι οὐδέτερη καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ πολιτικὰ πιστεύω. Παράλληλα πρέπει νὰ ἀπαλλαχτεῖ ἀπὸ κάθε εἴδους προκαταλήψεις ὥστε νὰ ἔρθει πιὸ κοντὰ στοὺς πιστούς. Αὐτὸ θὰ συμβεῖ γιατί ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι ἰδεολογία ἀλλὰ μία θεανθρώπινη πίστη ὅπου μετέχουν ὅσοι πιστεύουν ὅτι μποροῦν νὰ ἑνωθοῦν μὲ τὸ Θεό. Ἔτσι, ἡ Ἐκκλησία θὰ ἀποκτήσει ξανὰ τὸν πραγματικό της ρόλο, μακριὰ ἀπὸ τὶς πολιτικὲς καὶ τὴ λειτουργία τοῦ κράτους». Ἀπὸ τὶς ἴδιες ἐργασίες συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ περισσότεροι (8 στοὺς 10) συνδυάζουν τὴν Ἐκκλησία μὲ τὸ ἔθνος, ὡς στοιχεῖα ποὺ ἀλληλοσυμπληρώνουν τὴν ταυτότητα τῶν Ἑλλήνων. Ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ μία μαθήτρια τῆς Β΄ Λυκείου: «Ἡ Πολιτεία εἶναι ἱκανὴ νὰ ἐπωμιστεῖ τὸν ἐθνικὸ ρόλο ποὺ ἔχει σήμερα ἡ Ἐκκλησία καὶ νὰ τὸν μεταφέρει σὲ ἄλλους κοσμικοὺς θεσμοὺς καὶ νὰ μὴ χρειάζεται πλέον νὰ τοὺς διακονεῖ, ἀκόμα καὶ ἐν μέρει ἡ Ἐκκλησία;»[190].

6. Συμπεράσματα-Συζήτηση

Ἡ ἐπιστημονικὴ κοινότητα κομίζει ἀρκετὰ εὑρήματα γιὰ τὸν τρόπο ποὺ γεννᾶται καὶ ἀναπτύσσεται ἡ θρησκευτικὴ πίστη. Ἡ ἀνάλυση τῆς σημαντικότητας τοῦ πλαισίου ποὺ θὰ δημιουργηθεῖ ἀπὸ ποικίλους παράγοντες καὶ πρόσωπα γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἔμφυτης πνευματικότητας κάθε ἀνθρώπου ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι ὁ σχεδιασμὸς καὶ οἱ ἐπιλογὲς στὴν ἀγωγὴ ἑνὸς παιδιοῦ πρωταρχικὰ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια διαδραματίζει τὸν σημαντικότερο ρόλο. Ἀπὸ τὶς ἔρευνες φαίνεται ὅτι ἡ θρησκευτικότητα ἀναπτύσσεται στὸ οἰκογενειακὸ πλαίσιο

190. Βλ. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ - ΛΙΑΓΚΗ Μ., *Ἐκπαίδευση, Θρησκεία, Μετανάστες: Ἔρευνα γιὰ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς στάσεις τῶν νέων τῆς Ἑλλάδας*, ὅπ.π.

καὶ ἀντίστοιχα στὴ θρησκευτικὴ κοινότητα στὴν ὁποία ἀνήκει ἡ οἰκογένεια. Ἐπιπλέον, ἡ ὑγιὴς θρησκευτικότητα φαίνεται νὰ ἔχει πολλὲς καὶ ποικίλες θετικὲς ἐπιδράσεις στὰ πρόσωπα καὶ κατ' ἐπέκταση στὶς κοινωνικὲς ὁμάδες. Στὴν ὑγιῆ θρησκευτικότητα καὶ τὴν πίστη, πάλι, τὸν πρῶτο ρόλο ἔχει τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον, ἀλλὰ ἐπιπρόσθετα ἐπιδροῦν θέματα γνωσιακῆς ἀνάπτυξης καὶ σχέσεων μὲ ἕτερα πρόσωπα (π.χ. κατηχητής, φίλοι). Τὸ σχολεῖο, τέλος, φαίνεται νὰ παίζει σημαντικότερο ρόλο στὴν καλλιέργεια στάσεων ἀπέναντι στὶς θρησκεῖες καὶ στὴν θρησκευτικότητα γενικότερα καὶ γιὰ αὐτὸ λαμβάνεται ὑπόψη ὡς ἐπικουρικὸς παράγοντας τῆς θρησκευτικότητας καὶ πίστης, ἀλλὰ ἀρκετὰ ἀξιοσημείωτος στὰ θέματα ταυτότητας.

Ἡ παιδαγωγικὴ προσέγγιση τῆς ἀνάπτυξης τῆς θρησκευτικότητας μὲ βάση τὶς ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις, ποὺ ἀναφέρθηκαν, καὶ ἡ παρακολούθηση τῶν ἐξελίξεων μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὸν σχεδιασμὸ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων. Εἰδικοὶ μποροῦν νὰ προχωρήσουν σὲ μελέτες καὶ προτάσεις ὥστε νὰ βοηθηθεῖ ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ ἐνορία ποὺ θέλει νὰ ποιμάνει τὰ παιδιά της. Πανεπιστήμιο καὶ Ἐρευνητικὰ Κέντρα μποροῦν σὲ συνεργασία μὲ τοὺς θρησκευτικοὺς θεσμοὺς νὰ ἐρευνήσουν ἐνδελεχῶς καὶ μὲ ἐπιστημονικὸ τρόπο, νὰ μελετήσουν προτάσεις καὶ ἐναλλακτικὲς καὶ νὰ παράγουν πλούσιο ἔργο καὶ ὑλικὸ χρήσιμο στὴ διαπαιδαγώγηση τῶν νέων, ἀλλὰ καὶ στὴν παιδεία τῶν ἐνηλίκων. Ὑπάρχει τὸ ἐρευνητικὸ δυναμικὸ καὶ οἱ δυνατότητες νὰ σχεδιαστοῦν προγράμματα μὲ αὐτὸ τὸ σκοπὸ καὶ μὲ βάση ὅλο τὸν προβληματισμό, ποὺ προηγήθηκε. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι, ἐνῶ ἔχει καταγραφεῖ ἡ θετικὴ ἐπίδραση τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης, ἡ καλλιέργειά τους, σήμερα, ἀποδεικνύεται πολὺ δύσκολο ἔργο. Κλείνοντας, εἶναι, βέβαια, τολμηρό, ἀλλὰ καὶ προκλητικὸ συνάμα, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὁ ὅσιος Πορφύριος ὁ Καυσοκαλυβίτης, ἀπευθυνόμενος σὲ ἐκπαιδευτικούς[191], ἔχει στὸ νοῦ του μιὰ ἀπάντηση, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει κλειδὶ στὸν τρόπο προσέγγισης τῶν σημερινῶν νέων καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τους. Ὁ ὅσιος μᾶς προσφέρει ἕνα παράδειγμα μεταμοντέρνας διδακτικῆς μεθόδου, ποὺ τώρα εἰσηγούμαστε στὰ πανεπιστημιακὰ ἕδρανα καὶ δοκιμάζεται στὰ σχολεῖα: *στὰ παιδιὰ νὰ μὴ λέτε πολλὰ γιὰ τὸν Χριστό, γιὰ τὸν Θεό, ἀλλὰ νὰ προσεύχεσθε στὸν Θεὸ γιὰ τὰ παιδιά... Τὴν πρώτη ἡμέρα ποὺ θὰ μπεῖτε στὴν τάξη, νὰ μὴν κάνετε μάθημα. Νὰ τοὺς μιλήσετε ὡραῖα. Μία-μία τὶς λέξεις. Νὰ φερθεῖτε μὲ ἀγάπη στὰ παιδιά. Στὴν ἀρχὴ νὰ μὴν*

191. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 424-425.

τοὺς μιλήσετε καθόλου περὶ Θεοῦ, οὔτε περὶ ψυχῆς. Ἄλλη φορὰ αὐτά, ἀργότερα. Τὴν ἡμέρα, ὅμως, ποὺ θὰ τοὺς μιλήσετε γιὰ τὸν Θεό, θὰ προετοιμαστεῖτε καλὰ καὶ θὰ τοὺς πεῖτε:

–Ὑπάρχει ἕνα θέμα, γιὰ τὸ ὁποῖο πολλοὶ ἀμφιβάλλουν. Εἶναι τὸ θέμα «Θεός».